



Vlaanderen
is toerisme

RAPPORT

IMPACT VAN DE CORONACRISIS OP HET TOERISME IN HET VLAAMSE GEWEST



	MANAGEMENTSAMENVATTING	4
1	INLEIDING	6
2	DE CORONACRISIS IN BELGIË	7
3	IMPACT OP DE TOERISTISCHE AANKOMSTEN	10
3.1	PRE - CORONAJAAR 2019	10
3.2	DE CORONAGOLVEN	11
3.3	AANKOMSTEN IN HET VLAAMSE GEWEST	12
3.4	VOORUITZICHTEN LANGE TERMIJN	16
4	IMPACT OP HET SOCIAAL TOERISME	17
5	IMPACT OP DE LOGIES- EN RECASECTOR	19
5.1	STEUN EN OMZET	20
5.2	TEKORT AAN PERSONEEL	22
5.3	AANPASSEN AAN DE REGELS	23
6	IMPACT OP DE TOERISTISCHE ECONOMIE	24
7	IMPACT OP DE RECREATIEVE ACTIVITEITEN	26
7.1	BEZOEKERSAANTALLEN ALGEMEEN	27
7.2	INDOOR EN OUTDOOR ATTRACTIES	28
7.3	WANDELEN EN FIETSEN	29

8	IMPACT OP DE MEETING- EN CONGRESSECTOR	31
8.1	IMPACT OP DE INTERNATIONALE ASSOCIATIECONGRESSEN	35
8.2	IMPACT OP DE BEDRIJFSMEETINGS EN INCENTIEVES	37
9	VERANDERINGEN IN HET REISGEDRAG	37
9.1	BOEKINGSGEDRAG	38
9.2	VERBLIJFSDUUR	39
9.3	TEVREDENHEID	40
9.4	KEUZE VAN DE BESTEMMING	42
9.5	VEILIGHEID & BEZORGDHEDEN	43
9.6	KEUZE VAN HET TRANSPORTMIDDEL	45
10	BELANGRIJKSTE BEVINDINGEN	46
11	BRONNENLIJST EN MEER INFORMATIE	49



MANAGEMENTSAMENVATTING

Dat de coronacrisis een bijzonder grote impact gehad heeft op de toeristische sector in Vlaanderen zal niemand echt verbazen. Logies, restaurants, cafés, musea, attracties, congres- en eventfaciliteiten kregen in 2020 en 2021 strenge maatregelen opgelegd en zagen hun bezoekersaantallen en omzet wegsmelten als sneeuw voor de zon. De gevolgen voor de verschillende toeristische actoren zijn nu voor het eerst zwart op wit in kaart gebracht in het coronarapport van Toerisme Vlaanderen.

De echte omvang van de gezondheids crisis werd in België pas duidelijk na de krokusvakantie van 2020. Vanuit de skigebieden kwamen toen steeds meer landgenoten naar huis met symptomen van COVID-19. Meteen was de verspreiding in België ingezet en ging het land in een eerste lockdown.

Aankomsten en overnachtingen meer dan gehalveerd

De ernst van de coronacrisis weerspiegelde zich onmiddellijk in de aankomst- en overnachtingscijfers in het Vlaams Gewest. In 2019 ontvingen we nog 10,4 miljoen toeristen uit binnen- en buitenland. In het eerste coronajaar 2020 daalde dat cijfer naar 4,4 miljoen. In 2021 ontving het Vlaams Gewest opnieuw 6,8 miljoen bezoekers, een pak meer dan in 2020 maar nog steeds een derde minder dan pre-corona. Zowel in 2020 als in 2021 bleven de buitenlandse aankomsten ver onder het niveau van 2019. De binnenlandse aankomsten waren dan weer een meer dan welgekomen opsteker voor de sector, maar zeker geen goedmaker voor het wegblijven van onze buitenlandse gasten. Wellicht duurt het nog tot 2025 vooraleer de aankomsten opnieuw op het niveau van 2019 zitten.

Ook sociale vakantiegangers zwaar getroffen

Ook het sociaal toerisme bleef niet gespaard. Mensen die in normale tijden al een (financiële of andere) drempel ondervinden om op daguitstap of langere vakantie te gaan kregen ook tijdens de coronacrisis een flinke klap. In 2020 daalde het aantal sociale daguitstappers met 62 procent. Bij de meerdaagse vakanties waren er 43 procent minder reizigers.

6 op de 10 logies in de rode cijfers

De logies bleven in 2020 iets meer dan een derde van het jaar dicht door de coronacrisis. 63 procent van de toeristische verblijven leed verlies. Gelukkig brachten de Vlaamse steunmaatregelen enig soelaas. 49 procent van de logiesuitbaters geeft aan dat ze zonder die steun de crisis niet doorgekomen zouden zijn. Vandaag geeft nog altijd meer dan een vijfde van de toeristische verblijven met medewerkers in dienst aan onvoldoende personeel te hebben om het logies vlot draaiende te houden.

Musea en attracties op slot

In 2020 daalde het totaal aantal bezoekers van de Vlaamse musea, belevingscentra en attrac-



ties met 62 procent ten opzichte van 2019. In 2021 kregen ze gelukkig 37 procent meer bezoekers over de vloer dan in 2020, maar dat waren er nog altijd 47 procent minder dan in 2019.

De indoorattracties ontvingen in 2020 gemiddeld 2570 bezoekers per maand, tegenover bijna 7000 bezoekers in 2019. Ook in 2021 lag het gemiddeld aantal bezoekers nog 20 procent lager dan in het pre-coronajaar 2019. Attracties die enkel buitenactiviteiten aanbieden kregen in 2020 gemiddeld 5562 bezoekers over de vloer, de helft van in 2019. In 2021 deden de buitenattracties het al veel beter, maar het aantal bezoekers lag ook dan nog altijd 24 procent lager dan in 2019.

Wandelen en fietsen nieuwe trend

Dé buitenactiviteiten bij uitstek in 2020 en 2021 waren wandelen en fietsen. Online fiets- en wandelrouteplanners en app noteerden een enorme toename van gebruikers. De blijvende groei van wandelen in 2021 is opmerkelijk rekening houdend met de gedeeltelijke heropening van de attractie- en vrijetijdssector. Dit kan wijzen op een nieuwe trend in de vrijetijdsbeleving en toerisme.

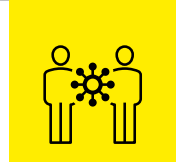
Ook meeting- en congresgangers bleven weg

De meeting- en congressector werd uitermate hard getroffen door de pandemie. Gezien de aard van deze vorm van toerisme (vaak in groep én internationaal georiënteerd) was

het risico voor de organisatoren te groot om bijeenkomsten te laten doorgaan. Vanaf maart 2020 kwamen internationale associatiecongressen dan ook tot een stilstand. Ook de corporate organisatoren opteerden voor hybride en virtuele oplossingen voor hun bijeenkomsten. Volgens Oxford Economics zal het aantal congressen in Europa pas in 2024 terug op het niveau van 2019 zijn.

Corona veranderde ons reisgedrag

Tijdens corona boekten de reizigers ultra last minute, tot gemiddeld 2 weken voor de afreis. Voor corona was dat nog gemiddeld een maand. Vanaf dit jaar liggen de boekingsstermijnen opnieuw in lijn met 2019. De pandemie zorgde ervoor dat de primaire vakantie van de Belgen meer in eigen land plaatsvond, een fenomeen dat in heel Europa zichtbaar was. Vanaf dit jaar zien we dat de reislustige Belgen opnieuw meer de grens overtrekken. Sinds de pandemie heeft de toerist in zowel de logies als de attracties meer aandacht voor netheid en sfeer. Ziek worden op reis is een bezorgdheid die tot op vandaag aanwezig is. Een bewustzijn over dit risico lijkt dus een blijver. Ook opvallend is de verhoogde aandacht voor boekings- en annuleringsvoorwaarden. Tijdens corona won de wagen aan populariteit als transportmiddel, maar sinds de zomer van 2021 is het vliegtuig opnieuw het populairst.



1. INLEIDING

Eind december 2019 werd in China voor het eerst SARS-CoV-2 vastgesteld, het virus dat de ziekte COVID-19 veroorzaakt. Nauwelijks 2 maanden later, op 3 februari 2020, werden de eerste gevallen in België vastgesteld. Dat was het begin van de coronacrisis, een pandemie met een enorme impact op het openbare leven wereldwijd.

In de loop van 2020 en 2021 legden de overheden harde maatregelen op om de verspreiding van het virus tegen te gaan en de druk op de gezondheidszorg binnen de perken te houden.

Veel Europese landen sloten vanaf maart 2020 hun grenzen voor niet-noodzakelijke reizen of legden maatregelen op voor inkomende reizigers. De Europese Unie poogde het beleid van de lidstaten op elkaar af te stemmen, met wisselend succes. Gezondheid en veiligheid zijn nationale bevoegdheden, waardoor de EU weinig zeggenschap had over de maatregelen die lidstaten troffen. Eén van de successen was het digitale vaccinatiepaspoort, het Covid Safe Ticket, dat vanaf de zomer 2021 in heel de EU geldig was. De chaos van verschillende reisbeperkingen en de strenge maatregelen in eigen land hadden voor het toerisme in het Vlaamse Gewest ingrijpende gevolgen.

2. DE CORONACRISIS IN BELGIË

Dit rapport geeft een overzicht van de impact van de coronacrisis op verschillende facetten van toerisme. Eerst bekijken we de impact op de toeristische vraag en de aankomstcijfers in de commerciële logies in het Vlaamse Gewest en kijken naar het herstel, nu en in de toekomst. Daarna kijken we naar de impact op de logies- en recasector. Vervolgens zoomen we in op de attracties en musea. Tot slot belichten we de veranderingen in het bezoekersgedrag.

De echte omvang van de crisis werd in België pas duidelijk na de krokusvakantie 2020. Vanuit de skigebieden keerden steeds meer Belgische toeristen naar huis met symptomen van COVID-19. De verspreiding van het virus in België was ingezet.

Van 13 maart tot en met 3 mei 2020 volgde de eerste harde lockdown. Het volledige openbare leven en grote delen van het privéleven, werden stilgelegd. Niet-essentiële reizen werden tot en met begin juni verboden en de landsgrenzen werden zelfs gesloten. Vanaf 18 mei 2020 mochten musea en culturele bezienswaardigheden opnieuw open voor een beperkt publiek. Cafés, restaurants en toeristische logiesaccommodaties konden vanaf 8 juni 2020 opnieuw openen onder strenge voorwaarden. Op 1 juli 2020 volgden de zwembaden en pretparken.

Najaar 2020 bracht een tweede coronagolf. Op 19 oktober 2020 moesten cafés en restaurants opnieuw sluiten en op 30 oktober volgden de vakantieparken, campings en dierenparken, net als alle niet-essentiële winkels, musea en attracties. Vanaf 1 december 2020 mochten de musea en culturele bezienswaardigheden opnieuw open als ze een officieel erkend protocol ter bescherming van de gezondheid volgden. In januari 2021 volgde opnieuw een reisverbod: niet-essentiële reizen naar het

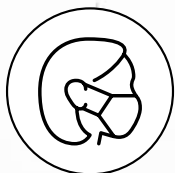
buitenland werden beperkt.

In het vroege voorjaar 2021 werden de maatregelen even versoepeld. Vanaf 8 februari 2021 mochten vakantieparken en campings opnieuw open, na een vernietiging van het sluitingsbevel door de Raad van State. Half maart werden schooluitstappen opnieuw toegelaten. Maar van eind maart tot en met eind april 2021 werden de regels opnieuw strenger vanwege een nieuwe coronagolf.

Op 8 mei 2021 volgde eindelijk de heropening van de pretparken en de terrassen van cafés en restaurants. In juni 2021 gingen ook de binnenruimten opnieuw open. In de zomer 2021 voerde België, in navolging van Europese afspraken, het Covid Safe Ticket in. Samen met het Passenger Locator Form en de strenge testverplichtingen voor mensen zonder EMA (European Medicines Agency)-gecertificeerd vaccin, moest dit (toeristisch) reizen van en naar het buitenland opnieuw mogelijk maken.

Hoewel op dat ogenblik het grootste deel van de Belgische bevolking was gevaccineerd, volgde eind oktober 2021 een vierde coronagolf. In die periode werd ook de minder dodelijke Omikron-variant dominant in België. Daardoor bleven de maatregelen beperkt tot een derde vaccinatieprik, mondkmaskers en strenge regels in verband met aantallen en quarantaine, zonder echt deelsectoren te sluiten.

Eind januari 2022 voerde de Belgische regering de coronabarometer in met 3 kleurcodes. Op 18 februari 2022 gingen we naar code oranje. Daardoor werd het sluitingsuur in de horeca opgeheven, dat tijdens de vierde coronagolf ingevoerd was. Op 7 maart 2022 werd ook het Covid Safe Ticket en het Passenger Locator Form binnen de EU afgeschaft.



2020

JAN

FEB

MRT

APR

MEI

JUN

JUL

AUG

SEP

OKT

NOV

DEC

2021

JAN

FEB

van 18/03/2020 tot 8/06/2020:

Niet-essentiële reizen verboden

van 13/03/2020 tot 18/05/2020:

Recreatie en musea gesloten

van 30/10/2020 tot 1/12/2020:

Recreatie en musea gesloten

van 13/03/2020 tot 8/06/2020:

Restaurants, cafés en logies gesloten

van 19/10/2020 tot 8/05/2021:

Restaurants en cafés gesloten

van 30/10/2020 tot 8/02/2021:

Sluiting vakantieparken en campings

van 27

Niet-essentiële reizen verboden



van 28/01/2022 tot 18/2/2022: ●

invoering coronabarometer – Code rood

van 18/2/2022 tot 7/3/2022: ●

coronabarometer – Code oranje

7/3/2022 tot 23/5/2022: ●

coronabarometer – Code geel



van 1/07/2021 tot 7/03/2022:

Invoering Covid Safe Ticket

van 1/01/2021 tot 19/04/2021:

Essentiële reizen naar het buitenland verboden

van 1/07/2021 tot 18/02/2022:

Niet-essentiële reizen alleen binnen EU en met Covid Safe Ticket

van 27/3/2021 tot 26/4/2021:

Verstrenging van de maatregelen. Niet-essentiële winkels ontvangen alleen op afspraak en men mag slechts met 4 personen buiten het gezin contact hebben.

van 22/12/2021 tot 18/2/2022:

Bezoek aan binnenruimtes van o.a. dierentuinen en pretparken verboden, musea wel open onder voorwaarden

2022

EB | MRT | APR | MEI | JUN | JUL | AUG | SEP | OKT | NOV | DEC | JAN | FEB | MRT



van 9/06/2021 tot 18/02/2022:

Binnenruimte open maar met beperkingen en sluitingsuur in horeca

van 8/05/2021 tot 9/06/2021:

Alleen terrassen reca open

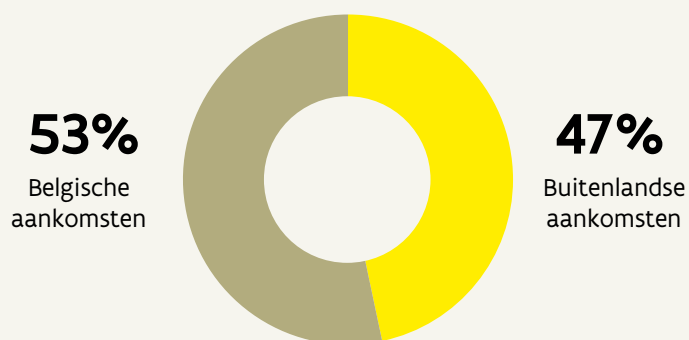


3. IMPACT OP DE TOERISTISCHE AANKOMSTEN

3.1 PRE-CORONAJAAR 2019

In het pre-coronajaar 2019 ontving het Vlaamse Gewest 10,4 miljoen toeristen. 4,9 miljoen daarvan waren buitenlandse toeristen, 5,7 miljoen waren afkomstig uit eigen land. Het grootste deel van de buitenlandse aankomsten kwam op rekening van onze buurlanden: Nederland (1,36 miljoen), Duitsland (688 000), Frankrijk (651 000) en het Verenigd Koninkrijk (558 000). De buurlanden zijn samen goed voor 67% van het aantal buitenlandse aankomsten.

FIGUUR: VERDELING BUITENLANDSE - EN BINNENLANDSE AANKOMSTEN, 2019.

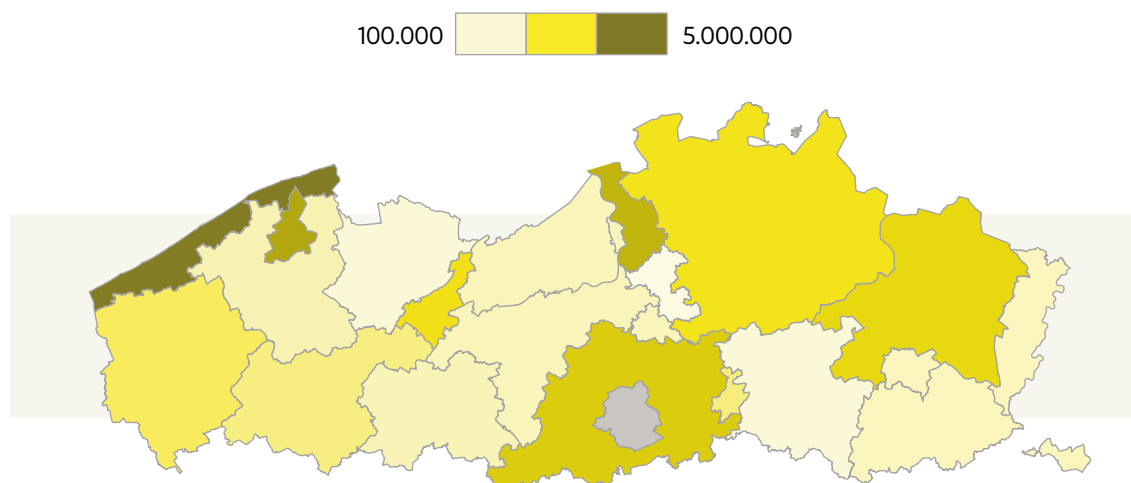


Bron: Toerisme Vlaanderen o.b.v. Statbel

De grote trekpleister voor de buitenlandse toeristen zijn onze Vlaamse kunststeden. Samen genereerden zij 49% van de buitenlandse aankomsten. De binnenlandse toerist is vooral gek op de kust met 1,7 miljoen aankomsten.

In totaal waren de kust goed voor 19%, de kunststeden 37% en de Vlaamse regio's 44% van alle aankomsten in het Vlaamse Gewest in 2019.

FIGUUR: VERDELING AANKOMSTEN OVER DE TOERISTISCHE REGIO'S, 2019.



Bron: Toerisme Vlaanderen o.b.v. Statbel

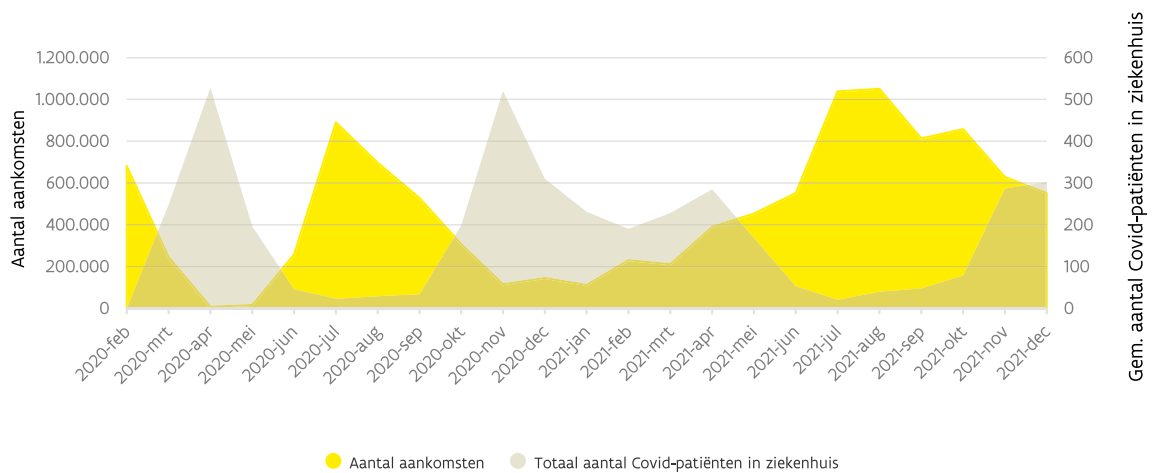
De toeristische aankomsten in het Vlaams Gewest gingen al enkele jaren in stijgende lijn. Vlaanderen volgde zo de algemene trend op wereldvlak. In 2012 waren er wereldwijd 1 miljard internationale aankomsten, in 2018 waren dat er al 1,4 miljard.

3.2 DE CORONAGOLVEN

De coronapandemie en de bijhorende maatregelen hadden een onmiddellijke impact op de aankomstcijfers in de commerciële logies. Van 13 maart tot 8 juni 2020 waren zowat alle toeristische verblijven gesloten. Alleen hotels mochten open blijven voor de opvang van gestrande reizigers of andere niet-toeristische overnachtingen. Op 8 juni gingen de toeristische verblijven opnieuw open en werd reizen (voor toeristische doeleinden) weer toegestaan binnen België. Later in die maand kon dat ook opnieuw binnen de EU. De versoepeling was echter van korte duur: eind oktober 2020 volgde de tweede coronagolf. Toen werden de vakantieparken en campings opnieuw gesloten en dit tot en met 8 februari 2021. Met de start van de paasvakantie 2021 volgde de derde coronagolf en in het najaar 2021 de vierde, met hun bijhorende beperkende maatregelen.

Onderstaande grafiek geeft duidelijk de impact weer van de verschillende coronagolven op de aankomsten in het Vlaamse Gewest. Toen de ziekenhuisopnames stegen en de maatregelen verstrengd werden, liep het aantal aankomsten sterk terug.

FIGUUR: AANTAL AANKOMSTEN EN GEMIDDELD AANTAL COVID-PATIËNTEN IN HET ZIEKENHUIS.



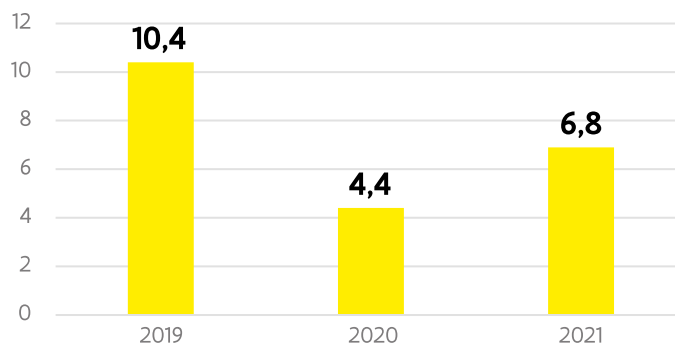
Bron: Toerisme Vlaanderen o.b.v. Statbel (Aankomsten), Sciensano (Covid-patiënten)

3.3 AANKOMSTEN IN HET VLAAMSE GEWEST

In 2020 daalde het aantal aankomsten met 58%, van 10,4 miljoen naar 4,4 miljoen. Amper 1,4 miljoen van de aankomsten (32%) was afkomstig uit het buitenland, voornamelijk uit de buurlanden Nederland, Duitsland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk (1 miljoen).

2021 begon op het einde van de tweede coronagolf, niet lang daarna gevolgd door de derde golf (voorjaar 2021). Dit had tot gevolg dat de eerste jaarhelft van 2021 (1,9 miljoen) amper 12% meer aankomsten noteerde dan de eerste 6 maanden van 2020 (1,7 miljoen). Tijdens de zomer en het najaar van 2021 (tot de start van de vierde coronagolf eind oktober) stegen de aankomsten sterk. In totaal verbleven in 2021 6,8 miljoen toeristen in het Vlaamse Gewest. Dat is 55% meer dan in 2020, maar nog steeds maar twee derde van het aantal van 2019.

FIGUUR: AANKOMSTEN IN HET VLAAMS GEWEST 2019-2021 (IN MILJOEN).

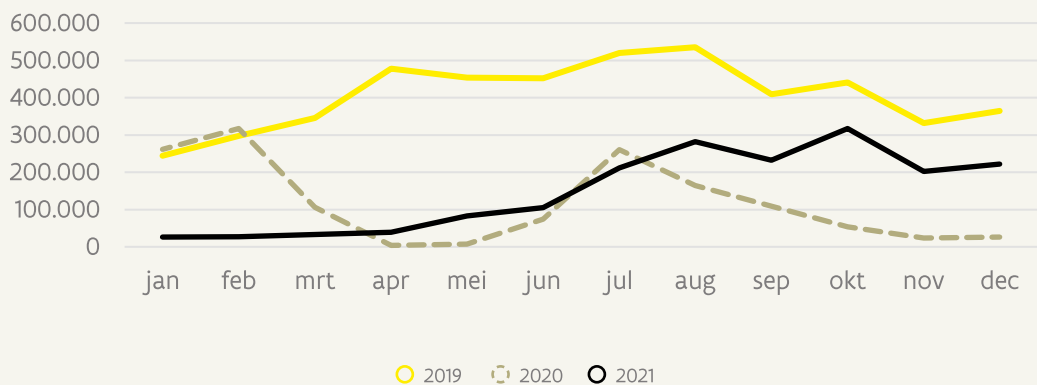


Bron: Toerisme Vlaanderen o.b.v. Statbel

3.3.1 BUITENLANDSE AANKOMSTEN IN HET VLAAMSE GEWEST

Zowel in 2020 als in 2021 bleven de buitenlandse aankomsten ver onder het niveau van 2019. In 2020 bleef de buitenlandse toerist na maart zo goed als weg. De zomer zorgde voor een kleine stijging van 425.000 aankomsten in juli en augustus samen, precies 40% van de gebruikelijke zomerdrukke. In 2021 ging het iets beter: de buitenlandse aankomsten bedroegen tijdens de zomervakantie bijna een half miljoen. Pas in het najaar 2021 zien we enig herstel, dat door de vierde golf licht vertraagd werd. Dat jaar namen de buurlanden opnieuw meer dan driekwart (76%) van de aankomsten voor hun rekening.

FIGUUR: BUITENLANDSE AANKOMSTEN IN 2019, 2020 EN 2021 PER MAAND.



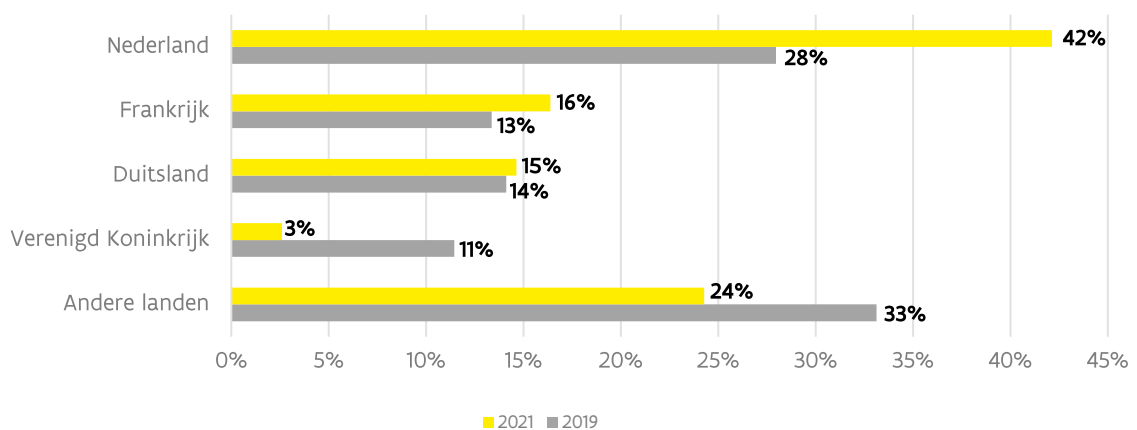
Bron: Toerisme Vlaanderen o.b.v. Statbel



Onze buurlanden zijn altijd al de belangrijkste herkomstlanden geweest voor het Vlaamse Gewest. In 2019 namen de buurlanden een aandeel van 67% van alle internationale aankomsten voor hun rekening. Door de coronacrisis en de beperkende maatregelen nam dit aandeel toe naar net iets meer dan driekwart van de internationale aankomsten in 2021.

Tussen de buurlanden zelf veranderden de verhoudingen enorm. Nederland, waar de maatregelen met betrekking tot het reizen naar het buitenland grotendeels beperkt bleven, nam in 2021 42% van de internationale aankomsten in het Vlaamse Gewest voor zich. Het Verenigd Koninkrijk, waar er strenge maatregelen golden, ook door hun uitstap uit de EU, kwam in 2021 nauwelijks aan 3% van het totaal aantal internationale aankomsten.

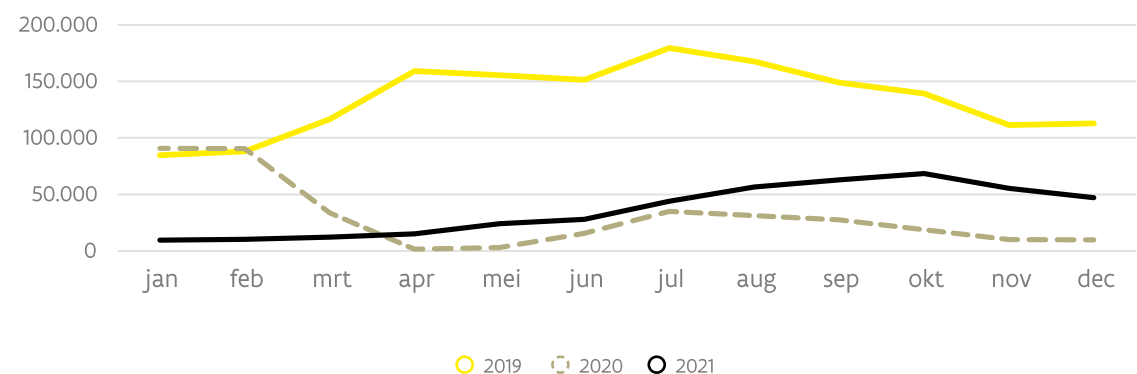
FIGUUR: HET AANDEEL VAN DE AANKOMSTEN UIT DE BUURLANDEN IN HET TOTAAL AANTAL INTERNATIONALE AANKOMSTEN, 2019 EN 2021.



Bron: Toerisme Vlaanderen o.b.v. Statbel

Vanaf de zomer 2021 stijgen de buitenlandse aankomsten, exclusief onze buurlanden, gestaag tot en met oktober. Daarna zorgden de nieuwe verstrengingen opnieuw voor een kleine afname.

FIGUUR: AANKOMSTEN VANUIT HET BUITENLAND (NIET-BUURLANDEN) IN HET VLAAMSE GEWEST.



Bron: Toerisme Vlaanderen o.b.v. Statbel



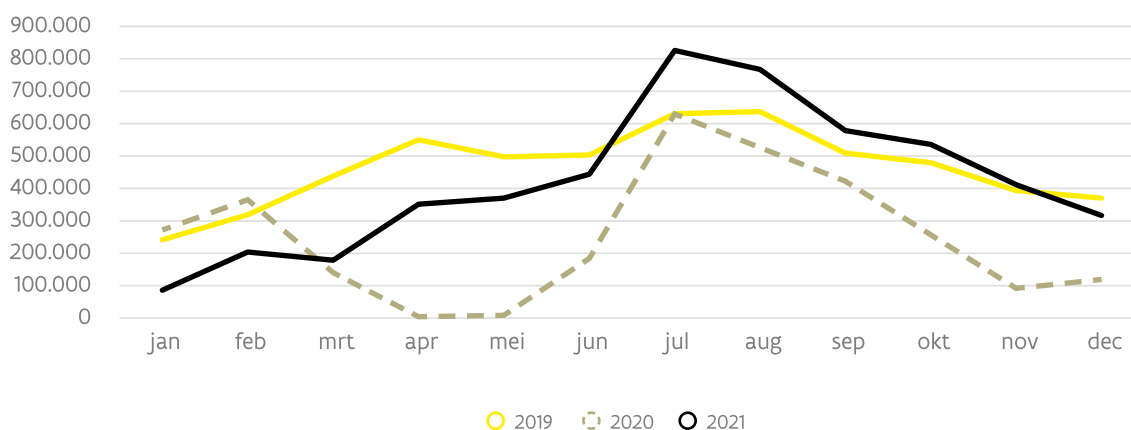
3.3.2 BINNENLANDSE AANKOMSTEN

In de zomer 2020 bleven de Belgen vrij voorzichtig. Volgens het 'Onderzoek vakanties en reizen' van Statbel ging slechts 47% van de Belgische bevolking in 2020 op reis. In voorgaande jaren schommelde dat cijfer rond de 70%. 38% van de reizen die de Belgen in 2020 maakten, waren in eigen land. In 2019 was dat minder dan een kwart (24%)¹.

Uit de bevestigingen van Toerisme Vlaanderen in 2020 bleek bovendien dat veel Belgen tot vlak voor vertrek hun bestemming wijzigden of zelfs beslisten thuis te blijven. Uit dat onderzoek bleek ook dat een vijfde van de Belgen pas in de zomermaanden besloot om thuis te blijven en een zesde wijzigde de bestemming nog tijdens de zomer.

Globaal genomen ligt het aantal binnenlandse aankomsten in het Vlaamse Gewest in 2020 ver onder dat van 2019. Toch komen in juli 2020, net na de eerste lockdown, de Belgische aankomsten heel even op het niveau van 2019. Ook in juni 2021, vanaf het wegvallen van de maatregelen van de derde coronagolf, zien we de binnenlandse aankomsten flink stijgen. In de zomermaanden en het najaar overtreffen ze zelfs die van 2019. De vierde coronagolf van het najaar 2021 zette echter een rem op de binnenlandse aankomsten.

FIGUUR: AANTAL BINNENLANDSE AANKOMSTEN IN 2019, 2020 EN 2021 PER MAAND.



Bron: Toerisme Vlaanderen o.b.v. Statbel

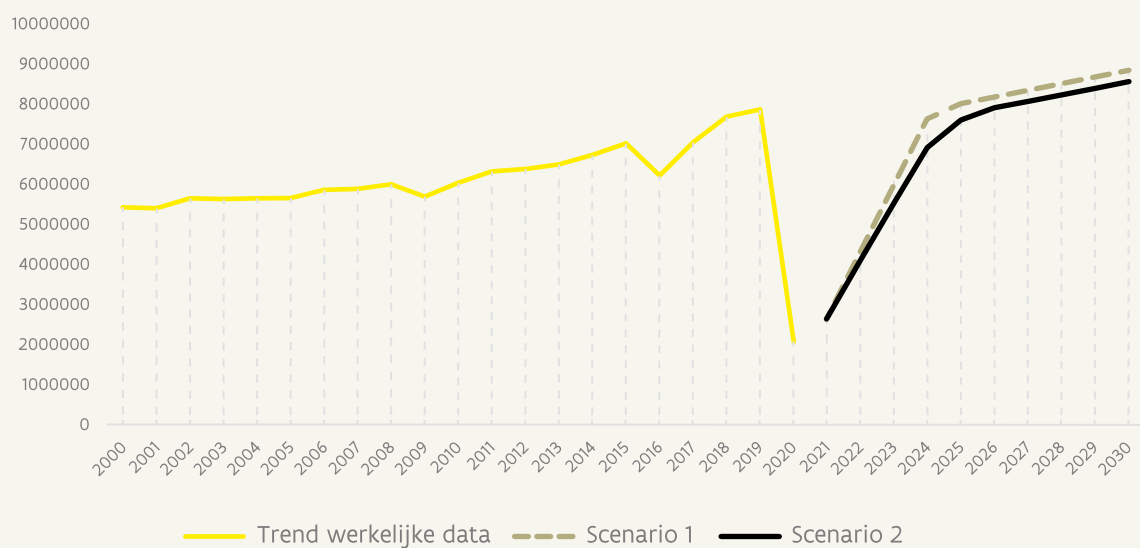
¹ Statbel, Onderzoek vakanties en reizen

3.4 VOORUITZICHTEN VOOR DE LANGE TERMIJN

De Wereldorganisatie voor Toerisme (UNWTO) schat de daling van de internationale aankomsten in 2020 wereldwijd op 73%. Voor de EU ligt die daling rond de 67%². Zowel de UNWTO als de European Travel Commission (ETC) voorspellen dat het tot 2024 zal duren eer de cijfers opnieuw het niveau van 2019 bereiken.

Voor het Vlaamse Gewest verwachten we een herstel van de buitenlandse aankomsten tegen 2025 of 2026. Een belangrijke reden daarvoor is dat veel vliegverbindingen hersteld moeten worden. De kans dat dit van de ene op de andere dag gebeurt, is klein. De mogelijkheid om naar hier te reizen zal zich daardoor maar geleidelijk herstellen. Bovendien staat het Vlaamse Gewest bij de buitenlandse toeristen eerder gekend als een stedelijke bestemming. Het grootste deel van de buitenlandse toeristen komt naar onze kunststeden. Door de pandemie werden citytrips minder populair; mensen zoeken nu meer de rust op. Die balans heeft tijd nodig om te herstellen. Tot slot is het Vlaamse Gewest ook sterk afhankelijk van het business-segment dat een moeilijker herstel kent dan de vakantiemarkt.

FIGUUR: HERSTELSCENARIO'S LANGE TERMIJN VOOR DE BUITENLANDSE AANKOMSTEN IN VLAANDEREN.



Bij **scenario 1** gaan we uit van een sterke heropleving in het tweede en derde kwartaal van 2022, waarbij mensen opnieuw volop reizen. Zo komen we in 2025 opnieuw op het pre-corona niveau van 2019.

In **scenario 2** komt het herstel trager op gang. De nieuwe coronavarianten maken dat reizigers nog steeds voorzichtig zijn en vooral in eigen land blijven. Door de heropening van de lange afstandsbestemmingen, verwachten we dat er uit onze buurlanden in 2022 vooral naar verre markten zal gereisd worden. Daardoor zal Vlaanderen in 2022 trager herstellen dan door de UNWTO verwacht. Tot slot zorgen de gestegen energieprijzen en de trage heropstart van de reisinfrastructuur voor een vertraging in het herstel, waardoor we pas in 2026 terug het niveau van 2019 zullen bereiken.

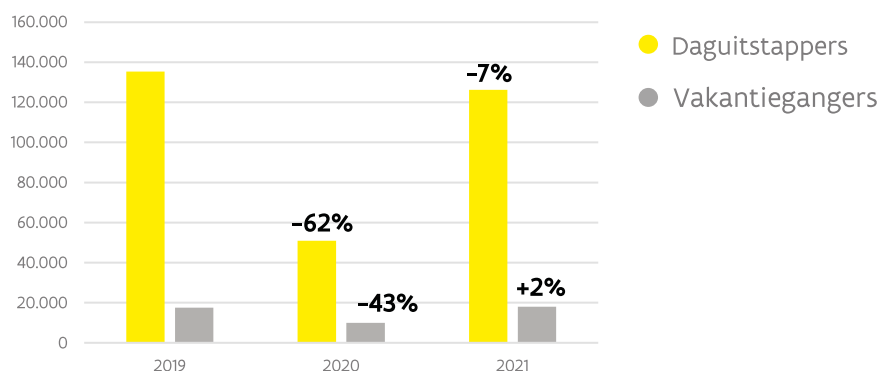
Bron: Toerisme Vlaanderen o.b.v. UNWTO

4. IMPACT OP HET SOCIAAL TOERISME

Groepen die in normale tijden al een drempel ondervinden om op daguitstap of vakantie te gaan door bijvoorbeeld financiële beperkingen, kregen ook tijdens de coronacrisis een flinke klap. Het grootste deel (iets meer dan 85%) van de activiteiten die geboekt worden via Iedereen Verdient Vakantie zijn daguitstappen naar bijvoorbeeld een pretpark, dierentuin of museum.

In 2020 daalde het aantal daguitstappers met 62%. Ook in 2021 was het aantal daguitstappers 7% lager dan in 2019.

FIGUUR: AANTAL DAGUITSTAPPERS EN VAKANTIEGANGERS VIA IEDEREEN VERDIENT VAKANTIE (AANDEEL VERGELEKEN MET 2019)



Bron: Toerisme Vlaanderen, Iedereen Verdient Vakantie

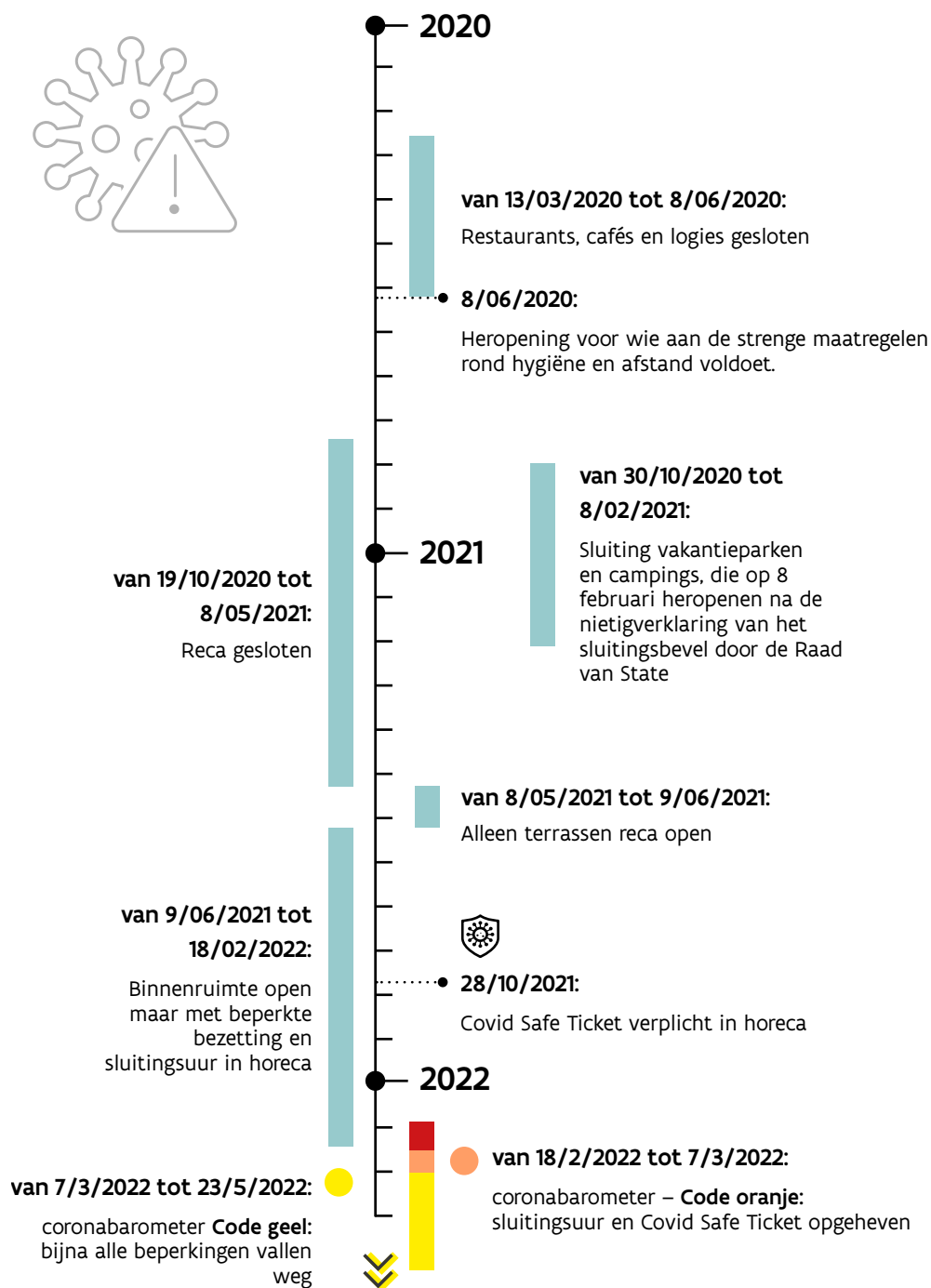
Voor de vakantiegangers die via Iedereen Verdient Vakantie een verblijf boekten, liggen de dalingen iets lager. In 2020 waren er 43% minder reizigers. In 2021 is het aandeel licht gestegen ten opzichte van 2019. Die laatste stijging is waarschijnlijk een gevolg van de extra steunmaatregelen die in 2021 voor deze doelgroep werden genomen.

In het kader van de coronasteunmaatregelen konden sociale organisaties een project indienen om het vakantiegevoel tijdens de coronacrisis te verhogen. Er werden 96 projecten goedgekeurd die samen 21.800 deelnemers bereikten. We kennen niet exact het aandeel vakantiegangers dat daarmee bereikt werd.





5. IMPACT OP DE LOGIES- EN RECASECTOR





5.1 STEUN EN OMZET

Toerisme werd steeds mee opgenomen in de algemene steunmaatregelen zoals het beschermingsmechanisme, de soepelere regels voor tijdelijke werkloosheid, de overbruggingslening en vele andere. Daarnaast waren er ook specifieke steunmaatregelen voor de toeristische sector:

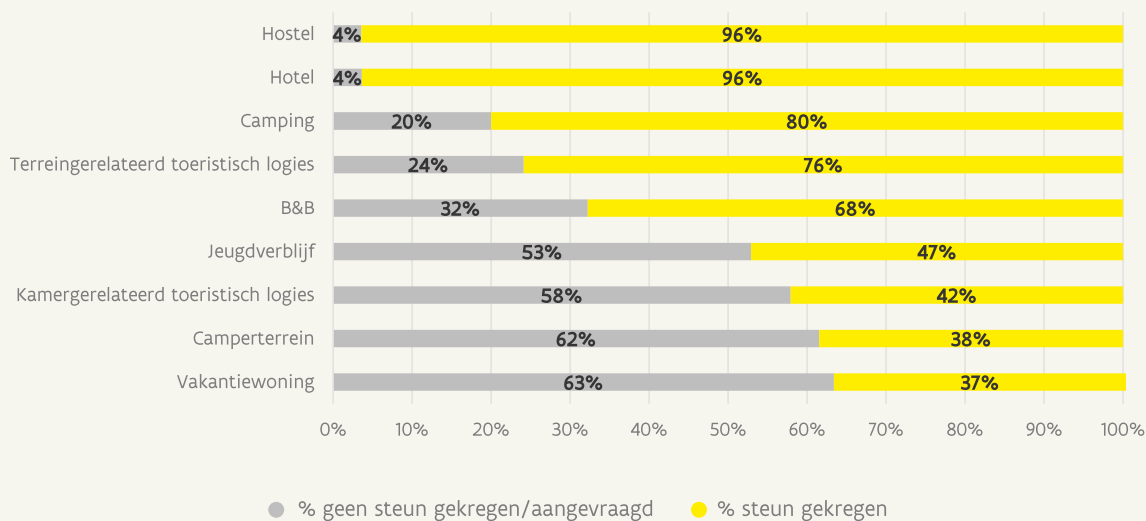
- 28,5 miljoen euro voor de sociaal-toeristische sector (2020-2021);
- 30 miljoen euro via het Vlaams Stimulusprogramma, een combinatie van renteloze leningen en subsidies voor investeringen door toeristische ondernemingen (met focus op toeristische logies en attracties) op het vlak van gezondheid, ecologie, digitalisering en professionalisering (2021);
- 10 miljoen euro voor 'Flanders is a Festival', een initiatief om de festivalsector te ondersteunen (2021);
- 150 miljoen euro relancemiddelen voor de 6 themalijnen van toerisme: erfgoed, culinair, fietsen, natuur, congressen en events en Iedereen Verdient Vakantie (2021-2022).

De logiesector kon in dat kader vooral een beroep doen op het Vlaamse Stimulusprogramma en de steun voor de sociaal-toeristische sector.

Een kleine 2 maanden na de heropstart van de logiesector (8 juni 2020) bevroeg Toerisme Vlaanderen de logiesuitbaters via een steekproef over de impact van corona op hun onderneming. Die bevraging werd herhaald in januari 2021 over het hele jaar 2020 en in januari 2022 over het hele jaar 2021.

Tijdens de zomer 2020 was 87% van de logies geopend. Vooral de toeristische verblijven die grote groepen ontvangen (zoals hostels, grote vakantiewoningen) en kleinschalige verblijven die niet konden voldoen aan de strenge voorwaarden in verband met de hygiëne bleven gesloten.

FIGUUR: STEUN AANGEVRAAGD IN DE EERSTE HELFT VAN 2020, NAAR LOGIESTYPE.



Bron: Toerisme Vlaanderen, Logiesbevraging zomer 2020

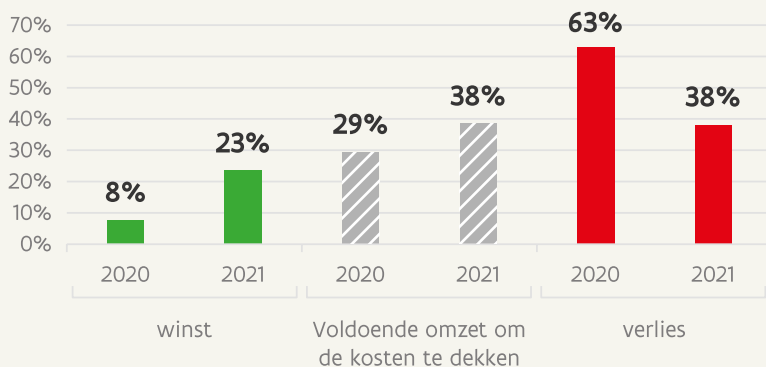
In de zomer 2020 had reeds 55% van de toeristische verblijven steun aangevraagd bij de overheid om de verplichte sluiting en de daarbij verloren omzet te overbruggen. Uiteindelijk heeft 66% van de bevroerde toeristische verblijven in 2020 steun aangevraagd en gekregen. Voor 49% van die accommodaties was de steun belangrijk om hun onderneming open te kunnen houden. Meer informatie over het type ondersteuning is terug te vinden in het [logiesrapport](#).

Na de zomer volgde een nieuwe coronagolf, waarbij de vakantieparken en campings opnieuw moesten sluiten. Gemiddeld waren de toeristische verblijven in 2020 124 dagen, of iets meer dan een derde van het jaar, gesloten wegens de coronacrisis.

De gemiddelde bezettingsgraad van de toeristische verblijven lag in 2020 onder de 30%. De bezettingsgraad van de hotels bedroeg slechts 27%. 63% van de verblijven leed verlies. Vooral de hostels, hotels en B&B's werden hard getroffen. In 2020 gebruikte 62% van de uitbaters die aangaven een negatief bedrijfsresultaat te hebben, hun privévermogen om het verlies op te vangen.

2021 bracht nog 2 coronagolven, één in het voorjaar met een gedeeltelijke lockdown en een tweede in het najaar. In de zomer en het najaar begonnen de aankomstcijfers stilaan te stijgen. In 2021 lag de gemiddelde bezettingsgraad van de logies daardoor hoger dan in 2020 (40% t.o.v. 30%). Minder dan de helft (44%) van de toeristische verblijven vroeg in dat jaar steun aan. Toch geeft nog 38% van hen aan dat ze in 2021 verlies geleden hebben. Opnieuw zijn het vooral de hostels (69%) en hotels (47%) die in de klappen deelden.

FIGUUR: JAARBALANS 2020 EN 2021, ZONDER SUBSIDIES MEE TE REKENEN.



Bron: Toerisme Vlaanderen, Logiesbevraging zomer 2021 en 2022



Niet alleen de logiesaccommodaties, maar ook de restaurants en cafés werden zwaar getroffen door de coronacrisis. Zelfs in januari 2022, bijna 2 jaar na de start van de crisis, was bijna een vijfde van de ondernemingen nog altijd gesloten. 95% van de restuarants en cafés heeft in 2021 steunmaatregelen aangevraagd, en voor bijna 70% was deze steun een belangrijke bijdrage aan het drijvend houden van hun onderneming.

35% van de restaurants en cafés leed in 2021 verlies. Dit werd voor het grootste deel van de uitbaters gecompenseerd door het inzetten van hun privévermogen (68%) en het verhogen van de prijzen (57%).

5.2 TEKORT AAN PERSONEEL

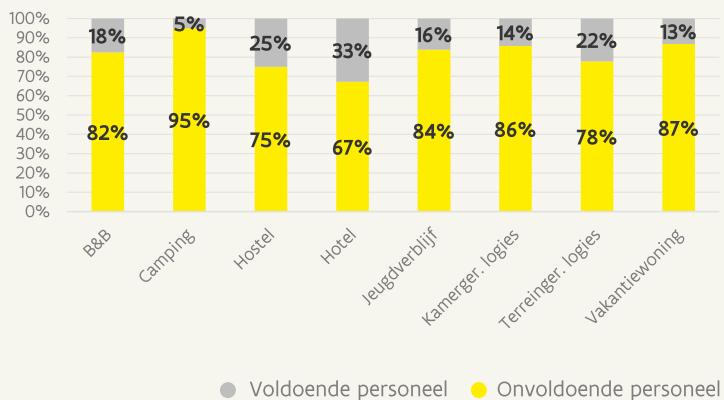
Meer dan driekwart van de toeristische verblijven heeft geen personeel. Dit betreft vooral de kleinere verblijven zoals B&B's en vakantiewoningen. De grotere verblijven zoals hotels en hostels hebben in 8 op de 10 gevallen vast personeel.

In 2020 verloren de toeristische verblijven een groot deel van hun (vast) personeel. 64% van de verblijven met vast personeel in dienst kon hen alleen in dienst houden via het systeem van tijdelijke werkloosheid. 19% gaf aan in 2020 hun personeel niet in dienst te kunnen houden.

Dit verlies van personeel in 2020 gaf grote problemen in 2021. Sinds de zomer van 2021 begonnen de aankomstcijfers opnieuw te stijgen en de logiesaccommodaties hadden opnieuw (extra) personeel nodig. 22% had echter onvoldoende personeel om het logies vlot draaiende te houden. Voor de hotels was dit zelfs 33%.



FIGUUR: PERSONEELSTEKORT BIJ LOGIES IN 2021.



Bron: Toerisme Vlaanderen, Logiesbevraging 2022

57% tot 62% van de toeristische verblijven gaven aan onvoldoende (geschikte) kandidaten te vinden voor hun openstaande vacatures. Het feit dat veel (vast) personeel in 2020 was vertrokken, was voor 43% van de verblijven de oorzaak voor het personeelstekort.

Het personeelstekort is bij de restaurants en cafés nog nijpender. Een derde van de restaurants en cafés met personeel had te weinig werknemers om de onderneming vlot draaiende te houden. Geen of onvoldoende kandidaten om de vacatures in te vullen was de belangrijkste reden (77%).

5.3 AANPASSEN AAN DE REGELS

Om de lockdowns, de sluiting van de zalen en terrassen en het daarmee gepaard gaande inkomstenverlies te compenseren, creëerden verschillende ondernemers nieuwe manieren om inkomsten te genereren.

46% van de logiesuitbaters die ook maaltijden aanbieden, stapte over op een takeaway model. 87% verminderde ook de capaciteit van de ontbijtzalen of restaurantgedeelten. Opvallend: de helft wil takeaway in de toekomst blijven aanbieden en het grootste deel van de uitbaters wil deze capaciteitsvermindering ook na de pandemie behouden.

Uitbaters van restaurants en cafés pasten hun onderneming aan om te voldoen aan de verschillende maatregelen. 90% van hen moest de binnencapaciteit drastisch verminderen in het kader van de verplichte anderhalve meter afstand tussen de verschillende tafels. 7 op de 10 uitbaters zetten hun terrassen breder uit en 64% schakelde over naar takeaway om de sluiting van de binnenruimtes en het verlies in omzet te compenseren.

94% van de restaurants en cafés die werkten met online reservering, denkt die ook in de toekomst te behouden. 50% wil takeaway blijven aanbieden en 38% geeft aan de capaciteitsvermindering te willen behouden.



6. IMPACT OP DE TOERISTISCHE ECONOMIE³

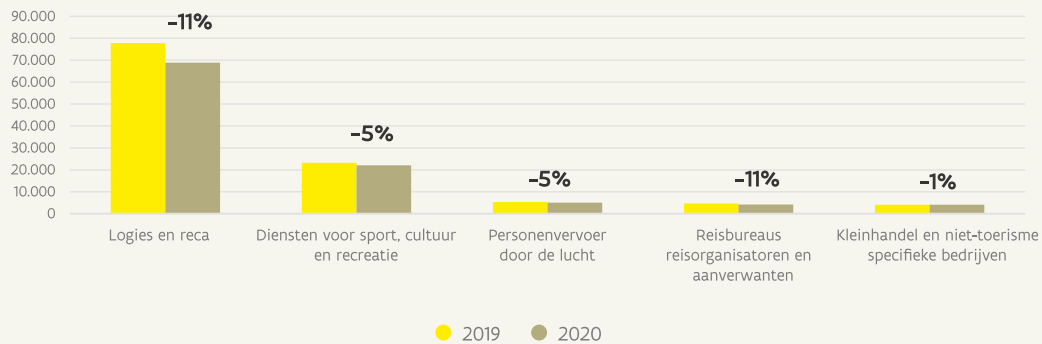
Het nijpende personeelstekort in de toeristische sector is een gevolg van de verschillende lockdowns en beperkingen die werden opgelegd aan verschillende deelsectoren van de toeristische economie. Heel veel toeristische ondernemingen zagen in 2020 hun personeelsbestand krimpen. Vaak konden uitbaters hun personeel niet in dienst houden tenzij via tijdelijke werkloosheid. Veel personeelsleden zochten dan ook elders een nieuwe job.

In 2020 kromp het aantal tewerkgestelden in de toeristische sector met 5%. Voor de loontrekkenden bedroeg die daling 10%. Het aantal zelfstandigen steeg met 3%. Dit laatste is voor een groot deel een artificiële stijging. Veel zelfstandigen waren ingeschreven onder een verkeerde rubriek bij de FOD Economie. Om in aanmerking te komen voor steun hebben ze zich in 2020 in orde gesteld.

Als we kijken naar de loontrekkenden, zien we vooral in de logies- en recasector een sterke daling van het aantal tewerkgestelden. Het aantal loontrekkenden in de sector van de reisbureaus, reisorganisatoren en aanverwanten daalde ook met 11%. Tewerkgestelden in de sector van 'het personenvervoer door de lucht' en 'de diensten voor cultuur, sport en recreatie' daalden elk met 5%.

³ In dit rapport wordt, buiten het personenvervoer door de lucht, de vervoerssector niet meegerekend in de toeristische tewerkstelling.

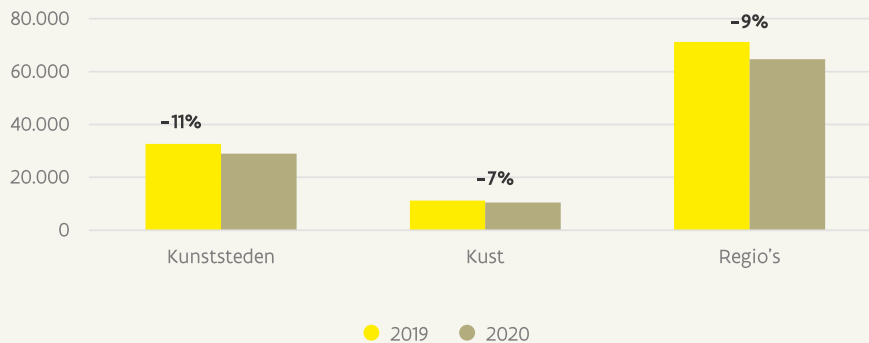
FIGUUR: AANTAL LOONTREKKENDEN PER JAAR PER DEELSECTOR.



Bron: Toerisme Vlaanderen op basis van RSZ

In vergelijking met de kust en de Vlaamse regio's kreeg de toeristische sector in de kunststeden het zwaarder te verduren. Daar zien we in vergelijking met 2019 een daling van het aantal loontrekken- den met 11%, tegenover 7% aan de kust en 9% in de Vlaamse regio's.

FIGUUR: AANTAL LOONTREKKENDEN PER JAAR EN DEELREGIO

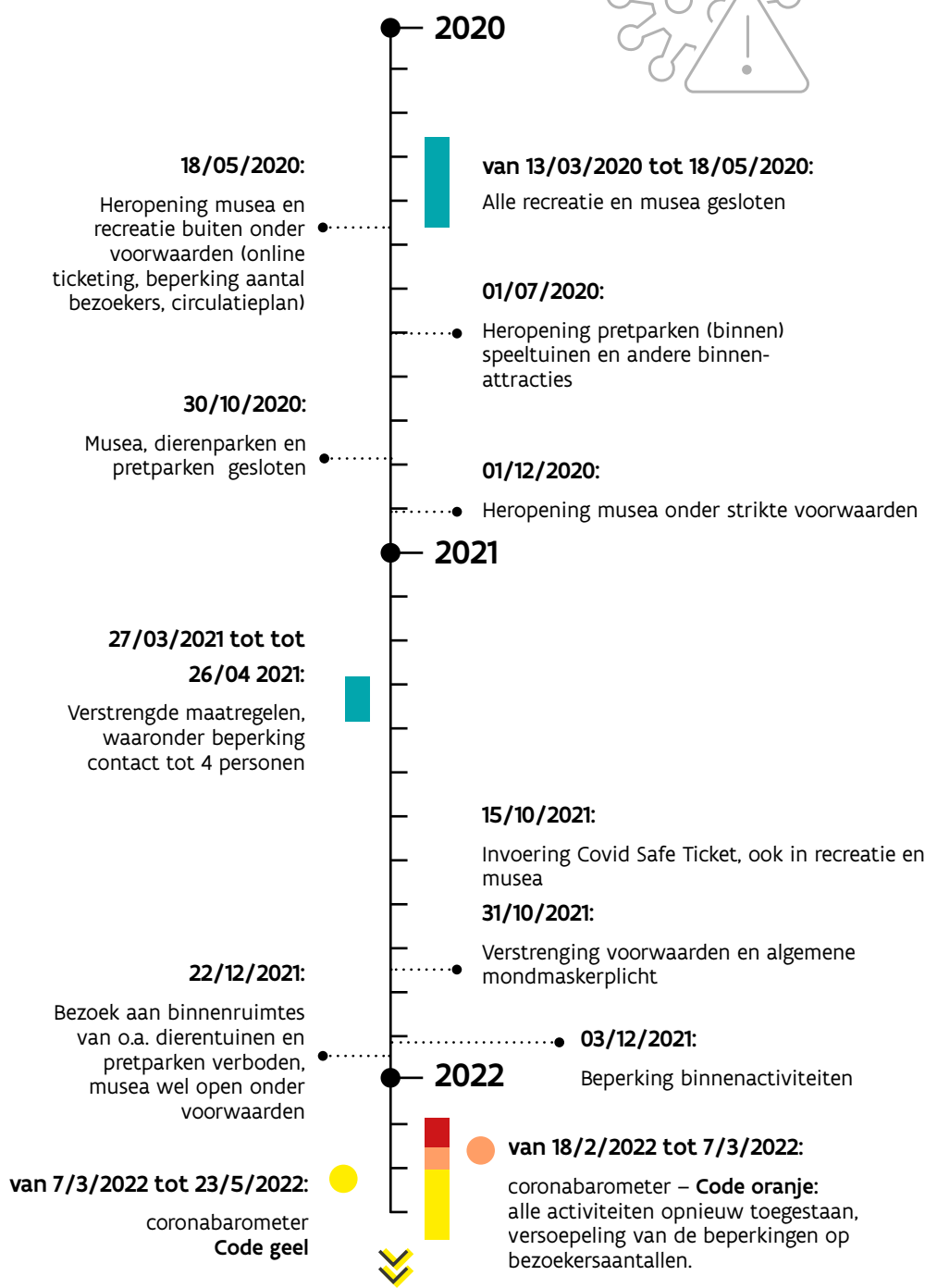


Bron: Toerisme Vlaanderen op basis van RSZ

De Toeristische Satellietrekening voor 2018, raamt de directe bruto toegevoegde waarde van de toeristische sector in het Vlaamse Gewest op 8,9 miljard euro of 4,3% van de totale bruto toegevoegde waarde. Vooral de vervoerssector en de horeca genereren deze bruto toegevoegde waarde. De coronapandemie zorgde voor een grote economische klap voor vele sectoren in Vlaanderen. Volgens ramingen van de bruto toegevoegde waarde van de Vlaamse Statistische Autoriteit heeft de horecasector in 2020 een verlies geleden van 47% in het Vlaamse Gewest. Dit is de grootste daling van alle economische sectoren in het Vlaamse Gewest.



KORT OVERZICHT VAN DE BELANGRIJKSTE MAATREGELEN:



7. IMPACT OP DE RECREATIEVE ACTIVITEITEN

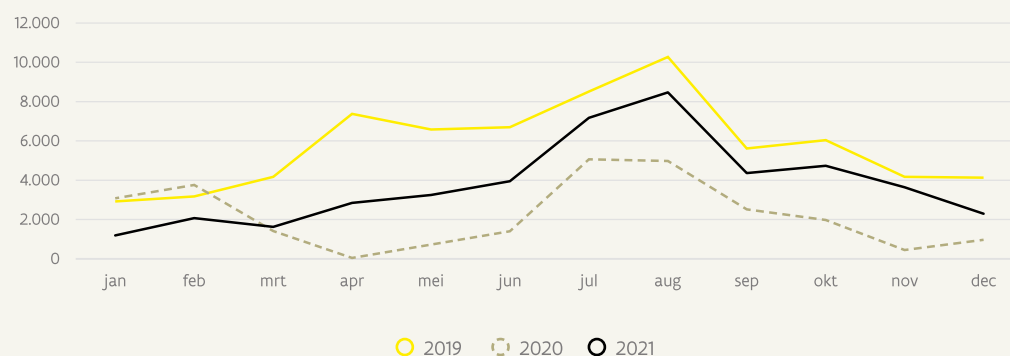
7.1 BEZOEKERSAANTALLEN ALGEMEEN

Disclaimer: Het aanbod van de Bezoekersbarometer maandelijks varieert. Daarom gebruiken we bij de volgende analyses het gemiddeld aantal bezoekers van alle deelnemende attracties.

In het eerste coronajaar 2020 daalde het totaal aantal bezoekers van de Vlaamse musea, belevingscentra en attracties met 62% ten opzichte van 2019. Vanaf mei 2020 vonden bezoekers opnieuw de weg naar de musea en attracties in de natuur. Vanaf juli 2020 stijgt het aantal bezoekers sterk. Bij de start van de zomervakantie, op 1 juli 2020 mochten ook de pretparken en (binnen)speeltuinen opnieuw open onder voorwaarden. Toch bleven de bezoekersaantallen tijdens de zomervakantie beduidend lager dan het voorgaande jaar. De opgelegde voorwaarden zoals het verplicht online reserveren, het invoeren van een circulatieplan en een beperking van het aantal bezoekers speelden daarbij een grote rol. Het najaar bracht een tweede coronagolf (eind oktober) met een nieuwe sluiting van de musea en attracties tot gevolg. Vanaf november 2020 zien we dan ook een sterke daling in het aantal bezoekers.

In 2021 ontvingen de Vlaamse musea, belevingscentra en attracties in totaal 37% meer bezoekers dan in het eerste coronajaar 2020. Dat waren nog altijd 47% minder bezoekers dan in 2019. Het begin van 2021 kende een optimistische start. Maar in maart daalt het aantal bezoekers opnieuw licht als gevolg van de aangescherpte coronamaatregelen aan het einde van die maand. Eind april werden de maatregelen minder streng waardoor het aantal bezoekers toenam. Vanaf november 2021 kelderen de bezoekerscijfers opnieuw. Eind oktober werd beslist om terug een algemene mondkapverplichting in te voeren in alle musea en indoor pret- en themaparken. Vanaf december werden binnenactiviteiten verder beperkt. Tijdens de kerstvakantie werd tenslotte beslist dat alle indoor activiteiten verboden werden en kwamen er strengere voorwaarden voor outdoor activiteiten.

FIGUUR: GEMIDDELD AANTAL BEZOEKERS OVER ALLE DEELNEMENDE ATTRACTIES HEEN, PER MAAND.



Bron: Bezoekersbarometer Toerisme Vlaanderen

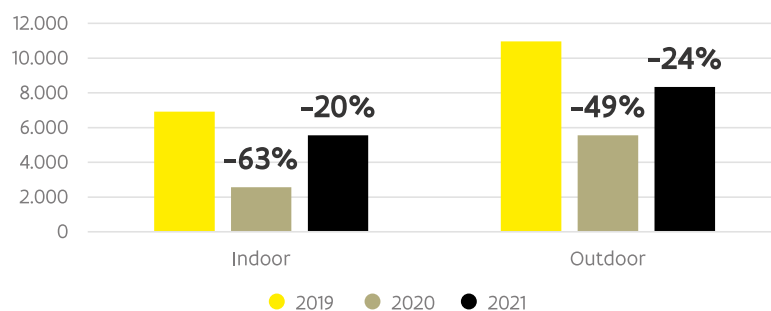


7.2 INDOOR EN OUTDOOR ATTRACTIES

In 2019 ontvingen de indoor attracties gemiddeld 6.919 bezoekers per maand. In 2020 lag dat cijfer op 2.570, of 63% lager dan in 2019. Sommige binnenactiviteiten zoals binnenspeeltuinen bleven aan het begin van de zomer langer gesloten dan de buitenactiviteiten omwille van de coronamaatregelen. Ook voor de musea zetten de beperkingen en verplichte reservaties een rem op het museumbezoek.

In 2021 lag het gemiddeld aantal bezoekers voor de indoor attracties op 5.562, of 20% lager dan het pre-coronajaar 2019. Het gemiddeld bezoekerscijfer per indoor attractie lag in 2021 wel al 116% hoger dan in 2020.

FIGUUR: GEMIDDELD AANTAL BEZOEKERS PER INDOOR OF OUTDOOR ATTRACTIE, PER JAAR. PERCENTAGE TEN OPZICHTE VAN 2019.



Bron: Bezoekersbarometer Toerisme Vlaanderen

De attracties die enkel buitenactiviteiten aanbieden, verwelkomden in 2019 gemiddeld 10.971 bezoekers. In 2020 bedroeg dit cijfer 5.562 of zo'n 49% minder dan het voorgaande jaar. Outdoor attracties zijn sterk seizoensgebonden en kennen in het algemeen een laagtepunt tijdens de wintermaanden en een grote stijging tijdens de zomervakantie. De bezoekerscijfers voor outdoor attracties namen in 2020 minder sterk af dan die voor de indoor attracties (49% vs 63% ten opzichte van 2019). De vroege heropening van de activiteiten in de natuur (parken, recreatiedomeinen, natuurgebieden) na de eerste lockdown in het voorjaar van 2020 heeft daar mogelijk toe bijgedragen. In 2021 bedroeg het gemiddelde bezoekersaantal per maand 8.338, 24% lager dan in het pre-coronajaar 2019. Het gemiddeld bezoekerscijfer per outdoor attractie lag in 2021 wel al 50% hoger dan in 2020. Tijdens de krokusvakantie in februari 2021 lagen de bezoekerscijfers zelfs hoger dan in 2019. Het weer was die maand zachter, zonniger en droger dan gewoonlijk voor die periode van het jaar, waardoor meer mensen vermoedelijk outdoor attracties bezochten. Daarnaast waren de coronamaatregelen voor de indoor attracties nog strenger.

7.3 WANDELEN EN FIETSEN

De buitenactiviteiten bij uitstek in 2020 en 2021 waren wandelen en fietsen, vooral tijdens de lockdowns waarin wandelen en fietsen veruit de enige toegelaten vrijetijdsbesteding waren. Online fiets- en wandelrouteplanners en apps noteerden enorme toenames van gebruikers, met extreme pieken tijdens de lockdowns.

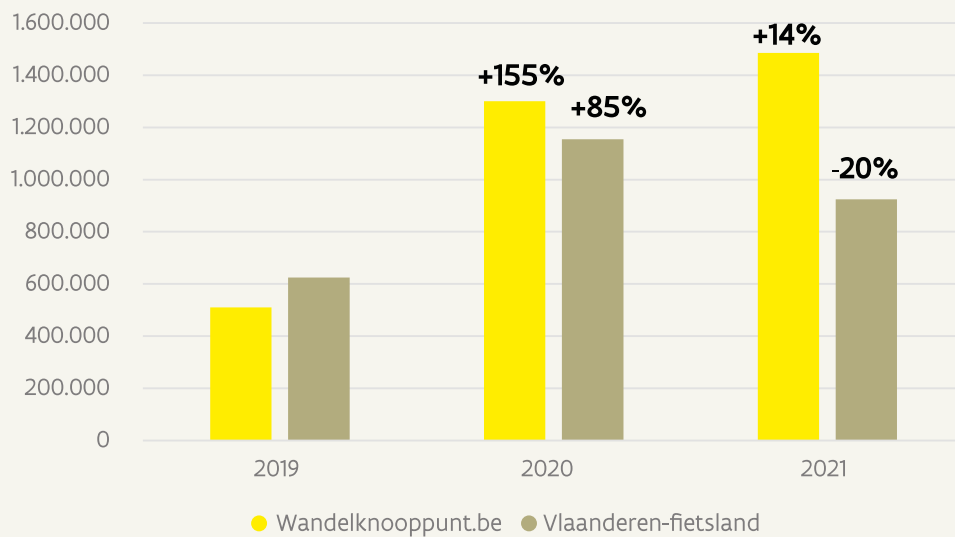
De cijfers van het bedrijf NodeMapp (met producten als wandelknooppunt.be, vlaanderen-fietsland.be en bijhorende apps) zijn daarvan een goede indicatie. Pre-corona kende wandelknooppunt.be (online + app) jaarlijks een gebruikersgroei van 25%. In 2020 tekende de routeplanner een ongeziene groei op van 155% (1.300.000 unieke gebruikers) op ten opzichte van 2019 (510.000 unieke gebruikers). In 2021 bleef de stijging zich doorzetten met 14% (1.485.000 unieke gebruikers) ten opzichte van 2020.

De enorme stijging van 2020 is makkelijk te verklaren, aangezien wandelen tijdens de coronapandemie een populaire activiteit was. Maar de blijvende groei in 2021 is opmerkelijk, gezien de gedeeltelijke heropening van de attractie- en vrijetijdssector. Dit kan wijzen op een nieuwe trend in vrijetijdsbeleving en toerisme.





FIGUUR: GEBRUIKERS VAN WANDELKNOOPPUNT.BE, PER MAAND, IN 2020 VERGELEKEN MET 2019.



Bron: Toerisme Vlaanderen o.b.v. NodeMapp

Een ander opvallend fenomeen is de verjonging van de 'gemiddelde wandelaar' naar 46 jaar (actieve gebruikers van wandelknooppunt.be). Voor corona lag de gemiddelde leeftijd op 50 jaar.

Vlaanderen-fietsland (online + app) kende in het fietsseizoen 2020 een stijging van 85% (1.155.000 unieke gebruikers) vergeleken met 2019. Anders dan bij het wandelen zette de stijging zich in 2021 niet door (-20%), vermoedelijk door de natte zomer. De gebruikersaantallen blijven echter fors boven die van voor de start van de coronacrisis.



8. IMPACT OP DE MEETING- EN CONGRESSECTOR

De meeting- en congressesector werd uitermate hard getroffen door de pandemie. Gezien de aard van deze vorm van toerisme (vaak in groep en internationaal georiënteerd) was het risico voor organisatoren te groot om bijeenkomsten te laten doorgaan tot wanneer er een echte kentering zou komen in het verloop van de pandemie.

Volgens Oxford Economics zal het aantal congressen dat in Europa doorgaat pas in 2024 terug op het niveau van 2019 zijn. De bestedingen voor meetings en congressen zouden in 2026 terug gelijkwaardig zijn aan die van voor de pandemie.

8.1 IMPACT OP DE INTERNATIONALE ASSOCIATIE-CONGRESSEN⁴

8.1.1 INTERNATIONALE ASSOCIATIECONGRESSEN IN VLAAMSE STEDEN

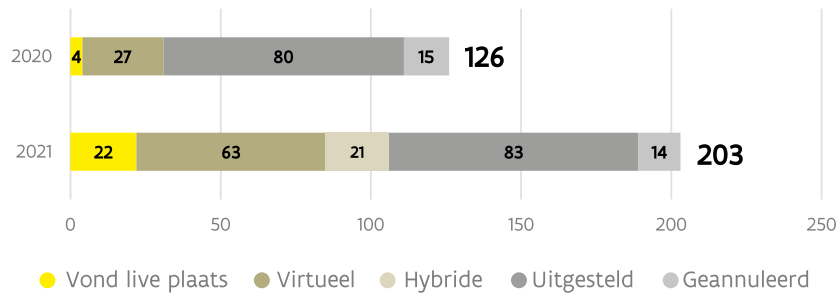
In 2020 stonden oorspronkelijk 126 internationale meerdaagse associatiecongressen gepland in Vlaamse steden⁵. Vanaf maart 2020 kwamen internationale associatiecongressen tot een stilstand. Tot dat moment hadden 4 congressen plaatsgevonden in Vlaanderen. De geplande congressen gingen virtueel door (27), werden verplaatst naar een latere datum (80) of werden geannuleerd (15).

In 2021 stonden er 203 internationale meerdaagse associatiecongressen op de planning, waarvan 76 uitgestelde congressen die oorspronkelijk in 2020 zouden doorgaan. Uiteindelijk vonden er 22 face-to-face congressen plaats. 21 congressen gingen door in hybride vorm (combinatie van face-to-face en online deelnemers). 63 congressen waren volledig virtueel, 83 werden uitgesteld en 14 geannuleerd. Voor 2022 staan er momenteel 151 congressen gepland, waarvan 62 uitgesteld van vorige jaar/jaren.

⁴ Een associatie is een niet-commerciële organisatie of vereniging. Voorbeelden van hiervan zijn beroepsassociaties, onderwijsinstellingen, socioculturele verenigingen en EU-instellingen

⁵ Antwerpen, Brugge, Genk, Gent, Hasselt, Mechelen, Leuven, Oostende

FIGUUR: AANTAL GEPLANDE INTERNATIONALE MEERDAAGSE ASSOCIATIECONGRESSEN IN VLAAMSE STEDEN NAAR STATUS (2020-2021).



Bron: Toerisme Vlaanderen o.b.v. CRM en data lokale congresbureaus van Antwerpen, Brugge, Gent, Genk, Leuven, Mechelen en Oostende

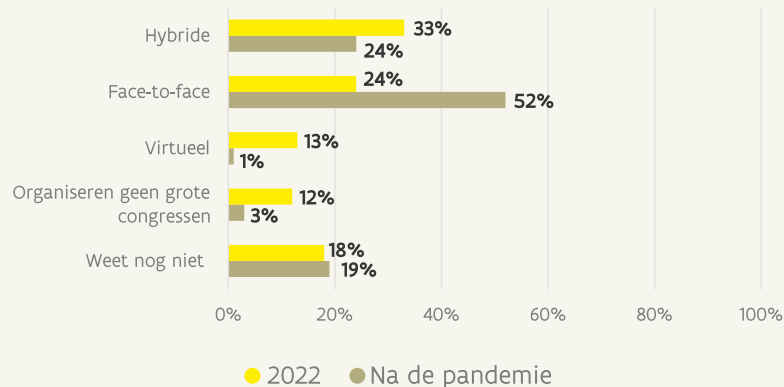
In 2020 was de sector veel minder voorzien op het digitaal vergaderen. De congresinfrastructuur heeft door de coronacrisis een versnelde digitalisering doorgemaakt. In 2021 vonden 21 hybride en 63 virtuele congressen plaats. De hybride vorm werd voor 2021 weinig tot niet gebruikt.

8.1.2 TRENDS EN EVOLUTIES

Eind 2021 tot begin 2022 werden 436 organisatoren van internationale associatiecongressen bevestigd over de impact van de pandemie en hun toekomstplannen. Dat gebeurde in het kader van het 'MICE-onderzoek' ⁶. De steekproef bestond uit 373 internationale associaties en 63 intermediaire organisaties zoals Professional Conference Organisers.

Uit de bevestiging van de organisatoren in 2021 bleek dat veel associaties het hybride congresseren als de nieuwe norm zagen. De nieuwste resultaten, opgetekend in een latere fase van de pandemie, tonen een meer genuanceerd beeld, met een duidelijk verschil tussen voorkeuren voor hoofdconferenties en kleinere bijeenkomsten.

FIGUUR: WELKE VORM ZAL DE GROOTSTE CONFERENTIE VAN UW ASSOCIATIE AANNEMEN?



Bron: MICE-onderzoek 2022 (Toerisme Vlaanderen, vzw Kunststeden Vlaanderen en VisitBrussels)

⁶ Periodiek onderzoek over verschillende facetten van toerisme voor congressen en events. MICE staat voor 'Meetings, Incentives, Conferences and Exhibitions'.

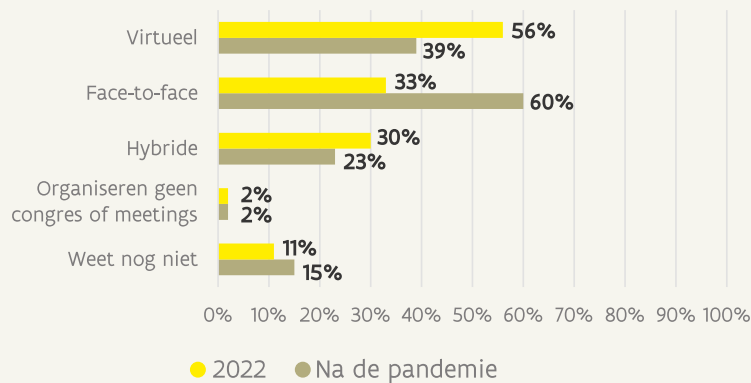
Voor hun hoofdcongres in 2022 kiest 33% van de bevroegde organisatoren voor een hybride vorm: een combinatie van face-to-face en virtuele deelname. Bijna een kwart gaat voor een volledig face-to-face evenement en 13% van de evenementen zal volledig digitaal doorgaan. 13% van de organisatoren geeft aan dat ze geen congres zullen organiseren in 2022.

Eens de pandemie voorbij is, zal dit beeld vermoedelijk sterk veranderen. Meer dan de helft van de organisatoren geeft aan dat hun grootste of belangrijkste conferentie dan face-to-face zal doorgaan. Een kwart zou nog hybride worden georganiseerd. Slechts 1% geeft aan de hoofdconferentie digitaal te laten plaatsvinden. We zien dus een terugkeer naar de traditionele face-to-face bijeenkomst. Hiervoor zijn verschillende redenen:

Eenzijds is gebleken dat het op touw zetten van hybride congressen complex is. Om een hybride bijeenkomst succesvol te organiseren zijn er veel extra tijd en middelen nodig. Anderzijds merken organisatoren dat deelnemers veel belang hechten aan het persoonlijke contact en de netwerk mogelijkheden van een live evenement. Online netwerken blijkt geen succes.

Dat nog een kwart wel voor hybride bijeenkomsten kiest, toont wel aan dat die vorm van congresseren zijn waarde heeft. Hybride congressen hebben in de eerste plaats een groter bereik. Daarnaast is het virtuele luik een zeer goede 'back-up' voor wanneer mensen niet live kunnen deelnemen.

FIGUUR: : WELKE VORM ZULLEN KLEINERE CONGRESSEN EN (RAND)VERGADERINGEN AANNEMEN? (Meerdere antwoorden mogelijk)



Bron: MICE-onderzoek 2022 (Toerisme Vlaanderen, vzw Kunststeden Vlaanderen en VisitBrussels)



Wat de kleinere congressen en meetings betreft, opteert 56% van de organisatoren begin 2022 voor een virtuele bijeenkomst. Face-to-face (33%) en hybride (30%) congressen worden ongeveer evenveel gekozen.

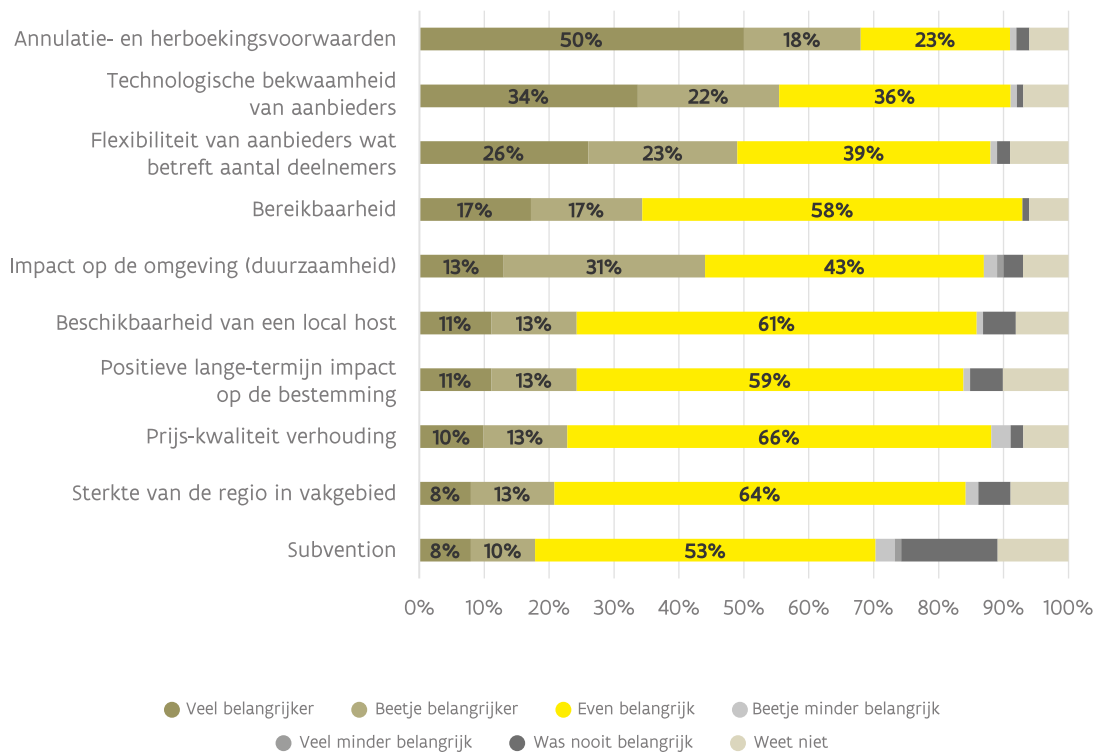
Eens de pandemie voorbij, zullen fysieke congressen weer sterk aan belang winnen en de meest gekozen optie worden (60%). 23% van de organisatoren zou dan opteren voor een hybride congres. Dit betekent dat 83% van hen zouden gaan voor een congres met een fysieke component.

In tegenstelling tot het hoofdcongres, zou er voor kleinere bijeenkomsten wel regelmatig geopteerd worden voor een virtuele format (39%).

8.1.3 IMPACT OP HET BESLISSINGSPROCES

Uit de resultaten van het MICE-onderzoek uit 2020 bleek dat de bereikbaarheid, de sterkte van de lokale sector binnen een vakgebied en de geschiktheid van de congreslocatie de doorslaggevende factoren zijn bij de bestemmingskeuze. In het voorjaar van 2022 werd aan organisatoren gevraagd of bepaalde beslissingsfactoren meer of minder belangrijk werden vanwege corona.

FIGUUR: WELKE BESLISSINGSFACTOREN ZIJN MEER OF MINDER BELANGRIJK GEWORDEN OMWILLE VAN DE PANDEMIE?



Bron: MICE-onderzoek 2022 (Toerisme Vlaanderen, vzw Kunststeden Vlaanderen en VisitBrussels)

De 3 factoren die het meest aan belang hebben gewonnen, zijn rechtstreeks te linken aan de pandemie. Gezien de onzekerheid of congressen al dan niet kunnen doorgaan zijn annulatie- en herboekingsvoorwaarden zeer belangrijk geworden. Omdat congressen tegenwoordig vaker hybride zijn, wordt ook de technologische bekwaamheid van de aanbieders belangrijker. Daarnaast zorgen de snel veranderende coronamaatregelen ervoor dat het aantal deelnemers van een congres laattijdig nog kan wijzigen, zowel positief als negatief. De flexibiliteit van aanbieders is daarom ook in belang toegenomen.

Bereikbaarheid was voor de pandemie al de belangrijkste beslissingsfactor. 34% van de organisatoren geeft aan dat dit nog belangrijker werd. Voor 60% is bereikbaarheid even belangrijk gebleven.

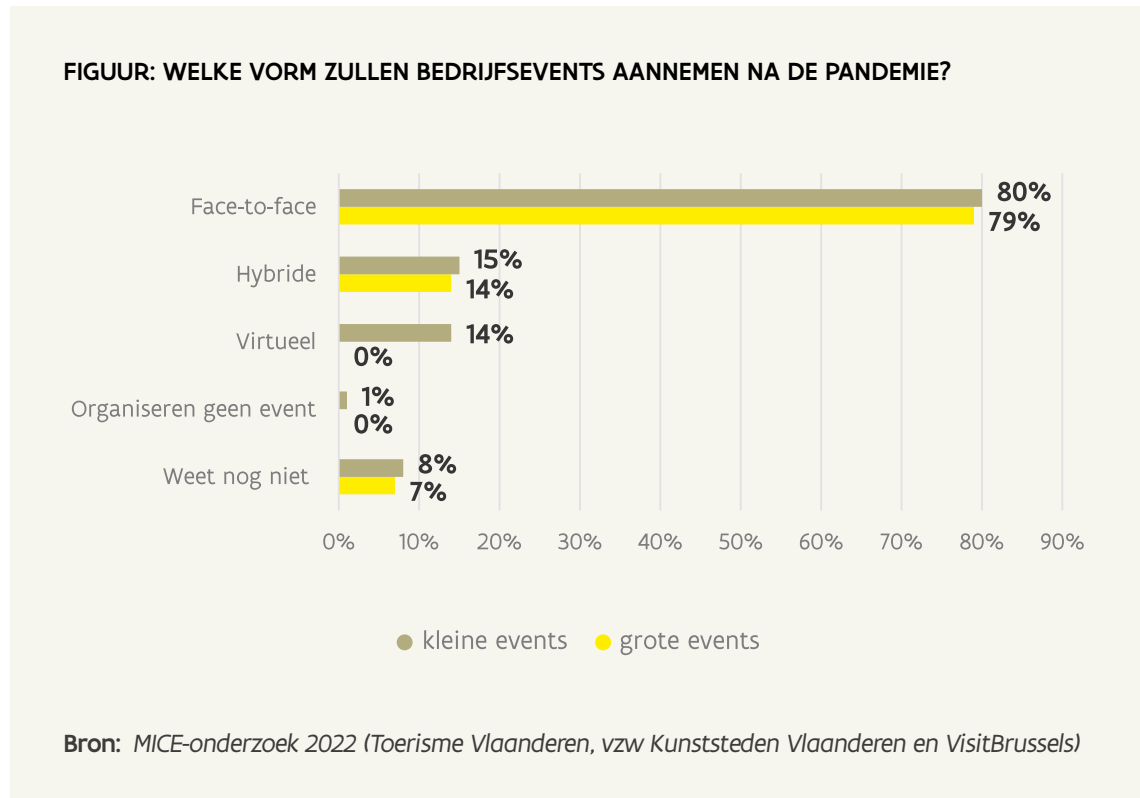
De impact van een congres op de omgeving (duurzaamheid) is voor 13% van de organisatoren veel belangrijker en voor 31% van de organisatoren een beetje belangrijker geworden. Hier merken we een kentering t.o.v. eerder onderzoek (o.a. MICE-onderzoek 2020). Toen werd er wel gepraat over het belang van duurzaamheid, maar werden er weinig concrete stappen ondernomen. Uit de huidige bevraging blijkt dat deze factor nu wel vaker bepalend is voor de bestemmingskeuze.

8.2 IMPACT OP DE BEDRIJFSMEETINGS EN INCENTIVES

In de bevraging van 2022 van het MICE-onderzoek werden 444 telefonische enquêtes afgenomen met organisatoren van bedrijfsevenementen uit België, Nederland, Frankrijk, Duitsland, het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten. 250 respondenten zijn planners binnen bedrijven en 194 zijn externe agentschappen die corporate events organiseren.



In 2021 gaven veel corporate organisatoren aan dat ze hybride en virtuele oplossingen voor bijeenkomsten als een tijdelijke oplossing zien en dat ze na de pandemie opnieuw de draad van fysieke events zouden oppikken. De resultaten van de laatste bevraging (2022) bevestigen dat bedrijven inderdaad een zeer sterke voorkeur hebben voor live evenementen, zeker op langere termijn.



Zowel voor de grote als de kleine evenementen zullen de corporate organisatoren na de pandemie in bijna 8 op de 10 gevallen kiezen voor een fysieke bijeenkomst. Slechts weinig planners opteren voor een hybride of virtuele bijeenkomst.

Wat de beslissingsfactoren betreft, is ook hier de flexibiliteit van aanbieders veel belangrijker geworden. Dit zowel qua annulatievoorwaarden als het aantal deelnemers van een face-to-face event. Daarnaast neemt de technologische bekwaamheid van aanbieders aan belang toe, vooral bij organisatoren van hybride evenementen.



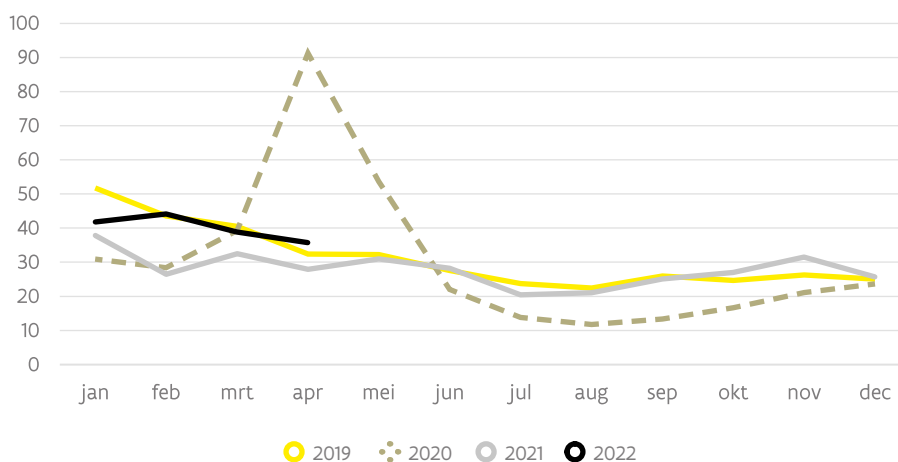
9. VERANDERINGEN IN HET REISGEDRAG

9.1 BOEKINGSGEDRAG

In 2019 boekte een verblijfstoerist in het Vlaamse Gewest gemiddeld genomen een maand op voorhand het logies. In de wintermaanden januari, februari en maart gebeurde dat wat langer op voorhand, gemiddeld 45 dagen (vastleggen van de paas- en voorjaarsvakanties). Vanaf april werd dit gemiddeld 27 dagen.

In 2020 veranderde dit patroon volledig. In april en mei 2020, tijdens de eerste lockdown, verschoof de gemiddelde boekingstermijn naar 3 maanden op voorhand. Vele reizigers hoopten dat de toestand tegen dan terug normaal zou zijn. In de daaropvolgende maanden kortte de termijn tussen boeking en vakantie in tot gemiddeld 2 weken voor afreis.

FIGUUR: GEMIDDELDE TERMIJN BOEKING (AANTAL DAGEN VOORAF) 2019-2021



Bron: Toerisme Vlaanderen o.b.v. Stardekk

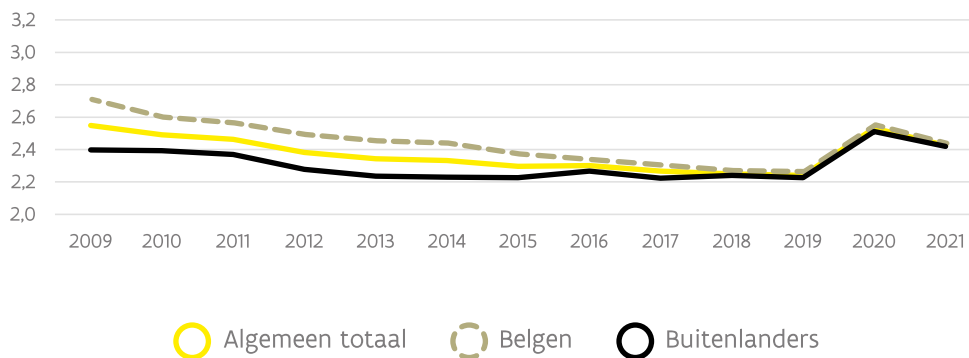
Begin 2021 werd de boekingstermijn opnieuw langer, maar nog steeds onder het normale niveau van 2019. Reizigers bleven voorzichtig en boekten pas wanneer ze zeker waren dat hun vakantie effectief kon doorgaan. Vanaf mei 2021 en de eerste maanden van 2022 lagen de boekingstermijnen terug in lijn met 2019.

9.2 VERBLIJFSDUUR

In 2009 lag de gemiddelde verblijfsduur in een logies op 2,5 nachten. In 2019, 10 jaar later, lag de gemiddelde verblijfsduur op 2,2 nachten. De verblijfsduur in het Vlaamse Gewest is de afgelopen 10 jaar lichtjes gedaald, met kleine schommelingen.

In de onderstaande figuur⁶ is te zien hoe de verblijfsduur van de Belgen sterker daalt dan die van de buitenlandse toeristen (niet-Belgen).

FIGUUR: GEMIDDELTE VERBLIJFSDUUR BINNENLAND, BUITENLAND EN ALGEMEEN TOTAAL, 2009-2021



Bron: Toerisme Vlaanderen o.b.v. Statbel

De pandemie, bijhorende reisbeperkingen en de onzekerheid of en wanneer men uit het buitenland terug thuis geraakt, zorgden ervoor dat de primaire vakantie van de Belgen opnieuw meer in eigen land plaatsvond. In 2020 steeg de verblijfsduur dan ook sterk. In 2021 gingen opnieuw meer Belgen op vakantie naar het buitenland en daalde de gemiddelde verblijfsduur terug. Naar verwachting zal deze situatie zich in de loop van 2022-2023 verder normaliseren omdat de Belgen terug vaker naar het buitenland op vakantie zullen gaan.

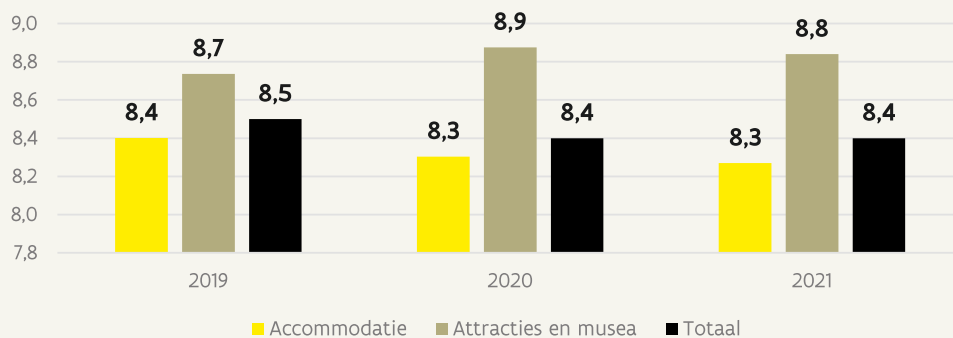
Ook voor de buitenlandse markt zagen we een significante stijging van de verblijfsduur. Hier spelen de maatregelen en de veranderde bestemming een rol. Veel bezoekers uit de buurlanden kozen voor Vlaanderen of België als bestemming voor hun grote vakantie, terwijl ze die in normale omstandigheden verder van huis doorbrengen. Waar buitenlandse reizigers in 2019 vooral kozen voor een citytrip naar de kunststeden, trokken ze nu eerder naar de Vlaamse regio's of de kust, waar ze iets langer verbleven. We verwachten dat ook deze situatie zich in de loop van 2022-2023 zal normaliseren.

⁶ Voor deze lange termijntrend worden de vakantiewoningen, die in 2015 in de statistiek worden opgenomen, niet meegerekend.

9.3 TEVREDENHEID

Via online reviews weten we dat onze logies en attracties in 2019 gemiddeld een score van 8,5 op 10 haalden. Vooral de onderdelen 'Service' (8,8) en 'Food & Beverage' (9,3) scoorden een hoge tevredenheid. In 2020 en 2021 bleef de algemene tevredenheid redelijk stabiel. De tevredenheid over de attracties en musea was wel licht gestegen tijdens de laatste 2 jaar, in vergelijking met 2019.

FIGUUR: GEMIDDELDE SCORE IN ONLINE REVIEWS

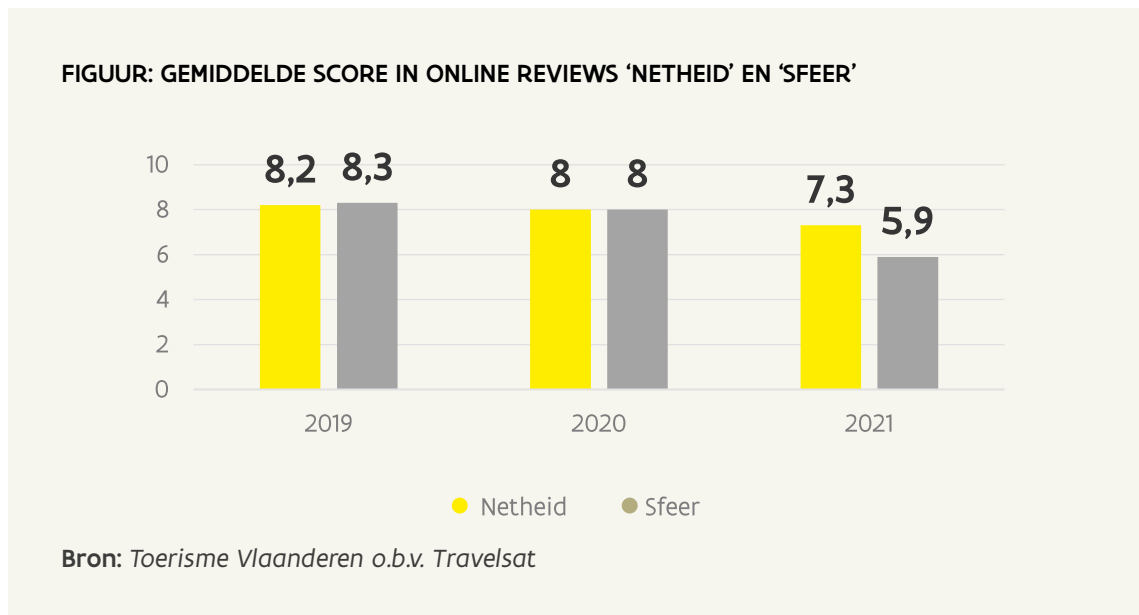


Bron: Toerisme Vlaanderen o.b.v. TCI Pulse



Sinds de pandemie heeft de toerist in zowel de logies als de attracties meer aandacht voor netheid en sfeer. Voor die onderdelen zien we wel een daling. 'Netheid' en 'Sfeer' scoorden minder dan gebruikelijk. 'Sfeer' omvat een combinatie van de gezelligheid in de stad, logies of attractie, de vriendelijkheid van het personeel en andere bezoekers, het onthaal en andere factoren die de beleving van een activiteit beïnvloeden. Veel van die aspecten werden sterk beïnvloed door de geldende coronamaatregelen en -beperkingen.

Opvallend: de terugval voor beide aspecten vooral gebeurde vooral in 2021 en dus niet bij de start van de pandemie. Het belang van deze parameters tijdens het reizen is duidelijk toegenomen naarmate de pandemie langer duurde.

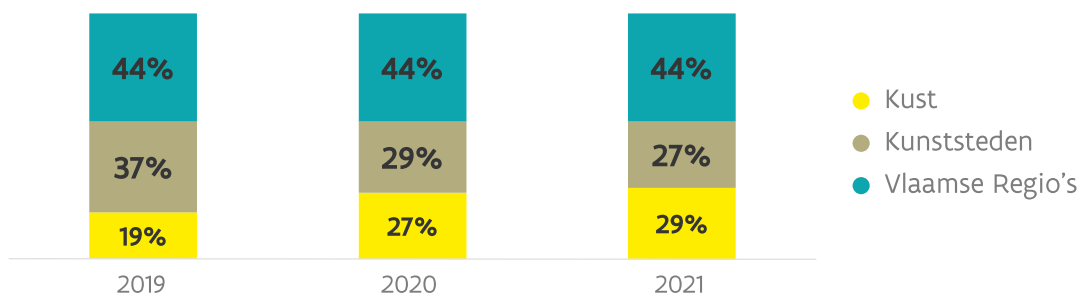


9.4 KEUZE VAN DE BESTEMMING

Door allerlei beperkingen en gezondheidsrisico's werden de reisplannen van heel wat reizigers in de war gestuurd. Zowel binnenlandse als buitenlandse toeristen kozen vaak voor een bestemming dichtbij huis of bleven gewoon thuis.

Ook in het Vlaamse Gewest zien we een duidelijke verandering in de bestemming. In 2020 en 2021 verschoven de aankomsten van de kunststeden naar de kust. Waar in 2019 de kunststeden nog bijna 40% van alle aankomsten noteerden, daalde dit in 2020 naar 29%. In 2021 zette de daling zich verder naar 27%, vooral ten voordele van de kust. Die verschuiving is het gevolg van het sterk verminderd aandeel buitenlandse toeristen en de vrees voor besmetting in de dichtbevolkte steden. Het aandeel van de Vlaamse regio's blijft over alle jaren heen hetzelfde. Binnen de regio's zien we wel verschuivingen. Zo neemt het aantal aankomsten in de Limburgse Kempen toe, terwijl dat in de Groene Gordel afneemt.

FIGUUR: AANKOMSTEN IN DE DEELBESTEMMINGEN VOLGENS AANDEEL



Bron: Toerisme Vlaanderen o.b.v. Statbel

Bij een bevraging van de reisintenties van de Belgen in 2020 bleek dat 61% van de Belgen dat jaar niet gereisd heeft. Als we kijken naar de bestemmingslanden van de Belgen, dan is de top 10 van bestemmingen de laatste decennia nauwelijks gewijzigd. In 2020 was dat niet meer het geval. Waar voor de coronacrisis 87% van de vakanties in de EU plaatsvond, is dit in 2020 gestegen naar 92%. Andere Europese bestemmingen kregen in 2020 3% van de vakanties, niet-Europese bestemmingen 5%. Grote winnaar in 2020 waren de binnenlandse vakanties. In 2020 reisden de Belgen ook iets meer naar Frankrijk, terwijl ze iets minder vaak op reis gingen naar Duitsland, Nederland en Spanje. Opvallende afwezige is het Verenigd Koninkrijk: door de reisbeperkingen naar niet EU-landen en de strenge coronamaatregelen in dat land zelf, valt het net uit de buitenlandse top 10.

TABEL: BELANGRIJKSTE BESTEMMINGEN VOOR DE BELGISCHE TOERISTEN, NAAR AANDEEL REIZEN

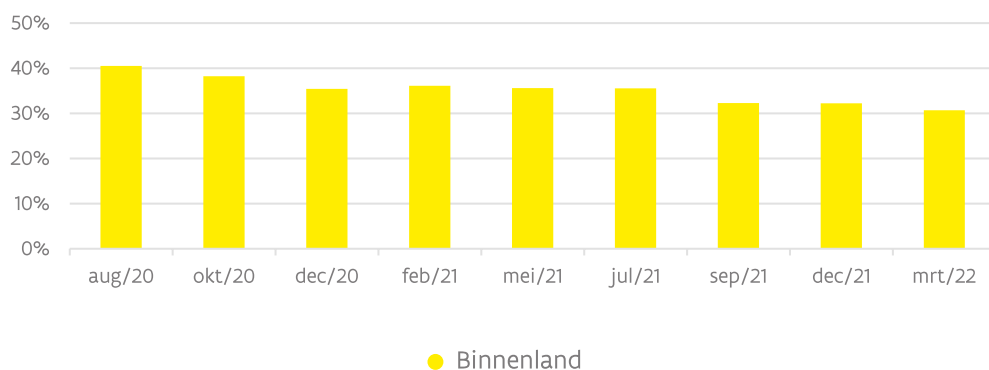
	Gemiddeld aandeel 2016-2019			Aandeel 2020
Frankrijk	23%	1	België	38%
België	22%	2	Frankrijk	24%
Nederland	9%	3	Nederland	7%
Spanje	9%	4	Spanje	5%
Duitsland	6%	5	Italië	4%
Italië	5%	6	Duitsland	4%
VK	3%	7	Oostenrijk	3%
Oostenrijk	2%	8	Zwitserland	2%
Griekenland	2%	9	Portugal	1%
Portugal	2%	10	Turkije	1%

Bron: Toerisme Vlaanderen o.b.v. Statbel, Onderzoek vakanties en reizen



Het is interessant om even dieper in te gaan op de toename van het binnenlands reizen en vooral te kijken naar de evolutie van deze vraag. Binnenlands reizen was een fenomeen dat de laatste 2 jaar in heel Europa zichtbaar was. De European Travel Commission doet sinds augustus 2020 op regelmatige basis een bevraging in de 10 belangrijkste Europese markten naar onder meer de reisintenties voor de komende 6 maanden. Daaruit blijkt dat de zin om in eigen land te reizen sinds augustus 2020 stelselmatig aan het afnemen is. In maart 2022 lag die al 10% lager dan in augustus 2020. Dit wijst erop dat de interesse om in eigen land te reizen tijdelijk was en eerder gelinkt is aan het begin van de pandemie en de beperkte reismogelijkheden.

FIGUUR: AANDEEL VAN DE EUROPEANEN MET REISPLANNEN DAT AANGEEFT IN HET BINNENLAND TE ZULLEN REIZEN IN DE KOMENDE 6 MAANDEN



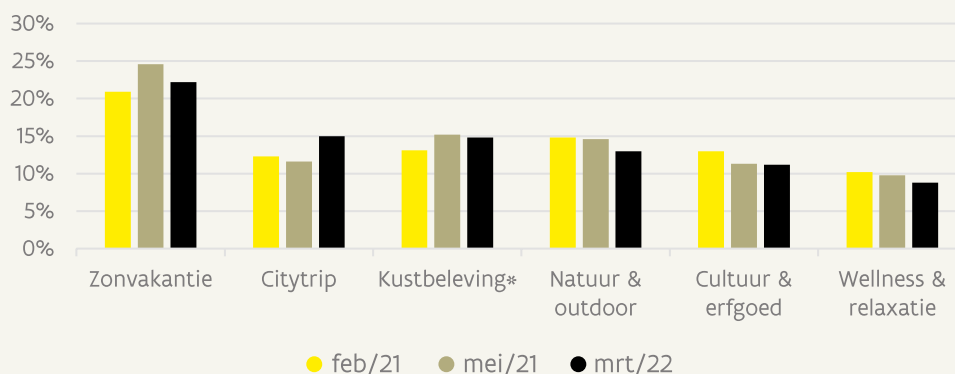
Bron: ETC, *Monitoring sentiment for domestic and intra-European Travel*

Aan de Europeanen werd ook gevraagd naar welk type bestemming hun voorkeur ging voor hun volgende vakantie. Het gaat hierbij om een intentie, wat dus niet noodzakelijk betekent dat die intentie effectief werd uitgevoerd. Om de invloed van seizoenaliteit te beperken, worden de keuzes van het voorjaar 2021 vergeleken met die van het voorjaar 2022. De vergelijking kan niet doorgetrokken worden naar 2020 omdat er toen minder categorieën in het onderzoek opgenomen waren.

De klassieke zonzvakantie blijft het populairst. Stedentrips waren bij het begin van de pandemie minder populair. In 2021 gaf een groep van ongeveer 12% aan dat ze liefst op citytrip zouden gaan. In 2022 is die groep toegenomen tot 15%. Natuur- en wellnessvakanties zijn in 2022 licht afgenomen ten opzichte van 2021. Het valt nog af te wachten of die trend zich doorzet. De wijzigingen zijn tot nu toe beperkt.



FIGUUR: VOORKEUR BESTEMMINGSTYPE VOOR DE VOLGENDE TRIP VAN DE EUROPEANEN



Bron: ETC, *Monitoring sentiment for domestic and intra-European Travel*

* 'Kustbeleving' verwijst naar kustbestemmingen waarbij het weer niet primeert zoals kusten in noordelijke landen. 'Zonvakantie' gaat over warme kustgebieden, zoals mediterrane landen.

9.5 VEILIGHEID EN BEZORGDHEDEN

De COVID-19-periode bracht heel wat onzekerheden met zich mee, waaronder ook op het vlak van reizen. De precieze bekommernissen van mensen, wisselden echter. Dat blijkt uit de onderzoeken van de ETC.

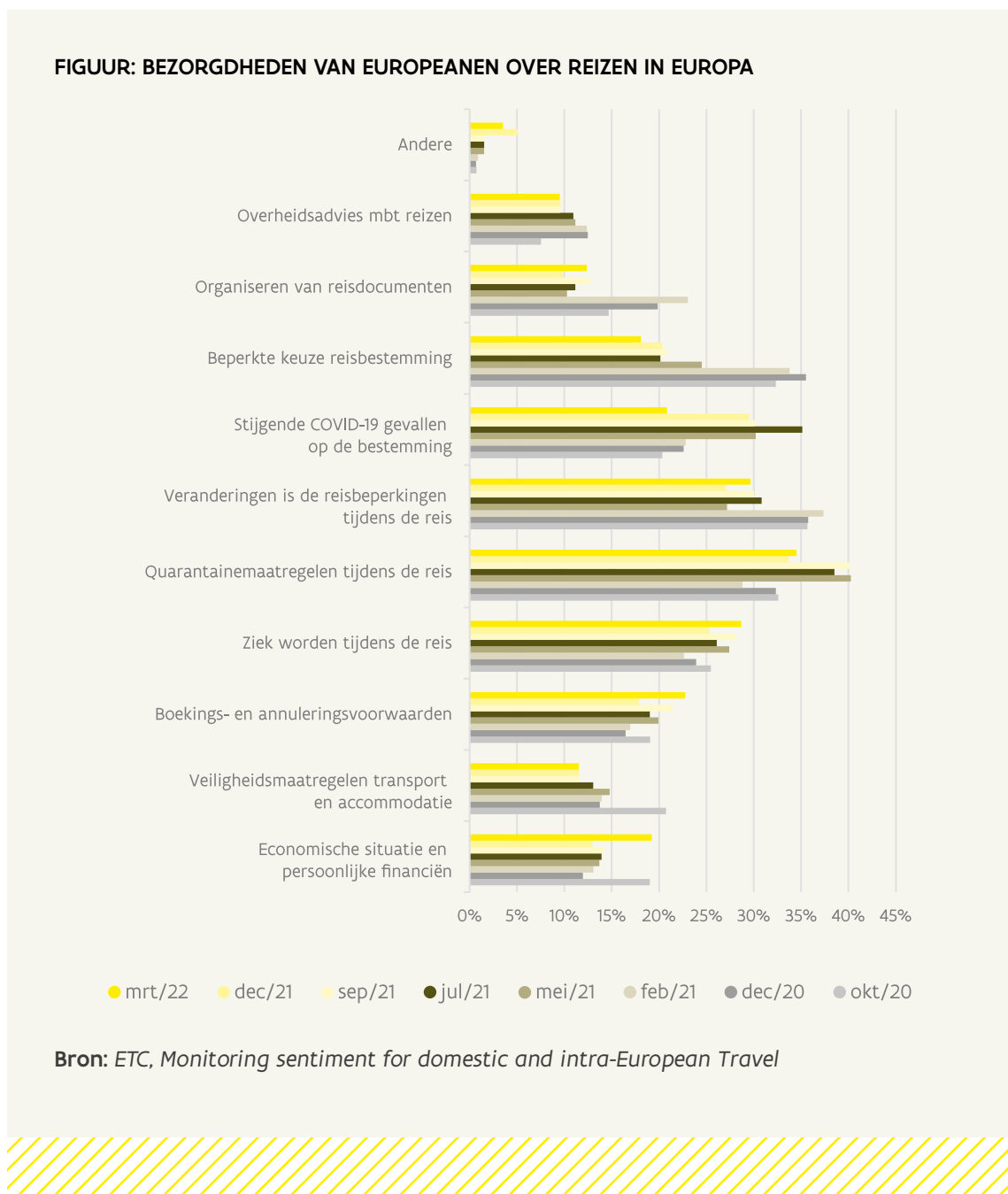
Tot in maart 2022 bleef het risico op quarantaine de grootste bezorgdheid van vele Europeanen over reizen. In maart 2022 is dit hoge percentage opvallend aangezien er op dat moment nog maar weinig sprake was van quarantaines. Die bezorgdheid kende wel zijn hoogtepunt in het voorjaar en de zomer van 2021. Op dat moment kende ook de bezorgdheid rond het toenemende aantal coronagevallen een piek.

In het eerste jaar van de pandemie had men veel bekommernissen rond het organiseren van de reis: bezorgdheden rond de benodigde papieren, de beknotte mogelijkheden op de bestemming en de mogelijk veranderende reisbeperkingen kenden toen hun piek. Dit viel uiteraard samen met de onvoorspelbaarheid van het steeds wijzigend beleid en de verschillen in coronamaatregelen tussen landen.

Ziek worden op reis is dan weer een bezorgdheid die doorheen de hele periode vaak genoemd werd, zelfs tot in maart 2022, ook al leek de pandemie toen beter onder controle. Een bewustzijn over dit risico lijkt dus te blijven.

Bij het begin van de pandemie maakte 18% van de mensen zich zorgen om de economische en persoonlijke financiële situatie. Dat percentage viel heel snel terug. Maar in maart 2022 gaven opnieuw meer mensen aan bezorgd te zijn over de economische en persoonlijke financiële situatie. De laatste bevraging viel samen met de inval van Rusland in Oekraïne en met de stijgende energieprijzen.

Ook opvallend is dat de aandacht voor de boekings- en annulatievoorwaarden haar hoogste score haalt in maart 2022. Hiermee zal de toeristische sector waarschijnlijk nog een tijdje rekening moeten houden.

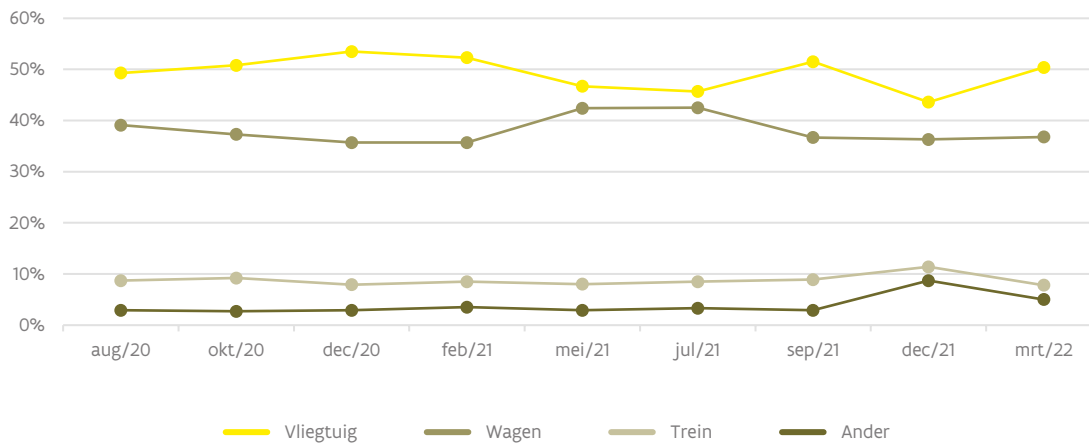


9.6 KEUZE VAN HET TRANSPORTMIDDEL

Een ander interessant aspect van het reisgedrag is het transportmiddel. De ETC heeft in haar periodieke bevraging onder de Europeanen telkens gepolst naar het transportmiddel dat ze bij voorkeur gebruiken bij hun volgende internationale trip. Het gaat hierbij dus niet om het effectief gebruikte vervoersmiddel maar het gewenste vervoersmiddel, waardoor het ook een aanwijzing is voor de toekomst. Het vliegtuig blijft het populairst in alle bevragingsgolven. In maart 2022 staat dit even hoog als in augustus 2020.

Opvallend zijn de periodes waar het vliegtuig als gewenste transportmiddel lager scoort. Dat gebeurde voor het eerst in mei 2021, wanneer een deel van de mensen liever met de wagen dan het vliegtuig op reis wou gaan. Die trend deed zich vermoedelijk voor omdat reizen met het vliegtuig op die momenten als onvoldoende veilig werd gezien, of omdat er naar minder verre bestemmingen werd gereisd. Tijdens de zomerperiode 2021 won de wagen dan ook aan populariteit. Na die zomer is de positie van het vliegtuig meteen hersteld. Er was dus geen blijvend effect op het transportmiddel dat reizigers wensen te gebruiken. De tweede terugval gebeurde in december 2021. Toen nam de categorie 'andere' toe en daarbinnen meer bepaald de boot. Vanaf december 2021 begonnen cruises en ferry's aan hun herstel. Tot slot bleef het aandeel van de trein stabiel doorheen alle bevragingsgolven. Het lijkt er dus op dat er aan de keuze van dit transportmiddel niet veel wijzigt.

FIGUUR: VOORKEUR VOOR TRANSPORTMIDDEL VOOR DE VOLGENDE INTERNATIONALE REIS VAN DE EUROPEANEN



Bron: ETC, *Monitoring sentiment for domestic and intra-European Travel*



10. BELANGRIJKSTE BEVINDINGEN

De coronacrisis heeft een zeer groot effect gehad op de toeristische sector. De internationale aankomsten liepen bij het begin van de pandemie sterk terug en de toeristen die Vlaanderen bezochten, kwamen vooral uit de buurlanden (Nederland, Duitsland en Frankrijk). Hierna geven we de belangrijkste bevindingen mee die we twee jaar na het begin van de pandemie hebben vastgesteld.

- De binnenlandse en buitenlandse toeristen pasten tijdens de coronacrisis hun boekings- en reisgedrag aan. Door de onduidelijke en snel veranderende reismaatregelen boekten reizigers kort op voorhand, reisden ze naar kortbij gelegen (vaak plattelands) bestemmingen of bleven ze gewoon thuis. De laatste maanden van 2021 toonden echter aan dat dit **veranderende gedrag van korte duur was**. De boekingstermijn werd opnieuw langer, de verblijfsduur korter en mensen begonnen opnieuw te reizen naar de bestemming van hun dromen.

- 
- An aerial photograph of a city street, likely in Amsterdam, showing a mix of old and new buildings, a canal, and a bus lane. The street is lined with trees and has a bus lane on the left. The buildings are multi-story, with some having red brick facades and others being more modern with white and blue accents. A canal is visible on the right side of the street, with a yellow crane and other structures nearby.
- De meeting- en congressector legde zich aan het begin van de pandemie snel toe op het organiseren van virtuele congressen, stelde hun congressen uit of laste deze af. Het hybride congresseren werd toen gezien als de toekomst. Uit recent onderzoek blijkt dat de overgrote meerderheid van de organisatoren hun grootste congres of event na de pandemie opnieuw **face-tot-face** wil inrichten (**al dan niet met een virtuele component**).
 - De coronacrisis had ook een duidelijk effect op de recreatieve activiteiten. De buiten-activiteiten bij uitstek in 2020 en 2021 waren **wandelen** en fietsen. De blijvende groei van wandelen in 2021 is opmerkelijk rekening houdend met de gedeeltelijke heropening van de attractie- en vrijetijdssector. Dit kan wijzen op een nieuwe trend in de vrijetijdsbeleving en toerisme.
 - Ziek worden op reis is een bezorgdheid die tot op vandaag aanwezig is. Een bewustzijn over dit risico lijkt dus een blijver. Ook opvallend is de verhoogde aandacht voor **boekings- en annuleringsvoorwaarden**. Sinds de pandemie zien we ook in de reviews dat bezoekers meer belang hechten aan de **netheid en hygiëne** van accommodaties en attracties. Voor de reissector is het belangrijk om aan deze aspecten aandacht te schenken.
 - Door de heropleving van het toerisme is er bij de logies **nood aan (extra) personeel**. Vandaag geeft meer dan een vijfde van de toeristische verblijven met medewerkers in dienst aan onvoldoende personeel te hebben om het logies vlot draaiende te houden. Het vertrek van veel medewerkers in 2020 en het onvoldoende vinden van nieuwe (geschikte) kandidaten zijn de grootste oorzaken van het personeelstekort. Ook bij de restaurants en cafés zien we hetzelfde probleem.

11. BRONNENLIJST EN MEER INFORMATIE

- Aankomst- en overnachtingscijfers, Toerisme Vlaanderen en Statbel: [Overnachting- en aankomstcijfers | Toerisme Vlaanderen](#)
- Onderzoek vakanties en reizen, Statbel: [Onderzoek vakanties en reizen | Statbel \(fgov.be\)](#)
- Hospitalisatiecijfers Sciensano: [Epistat – COVID-19 Monitoring \(wiv-isp.be\)](#)
- Logiesbevraging 2020, 2021 en 2020, Toerisme Vlaanderen: [Impact op de logiessector | Toerisme Vlaanderen](#)
- Tewelkstellingsgegevens: gedecentraliseerde statistiek aangeleverd door RSZ en de RSZ
- Cijfers fiets- en wandelrouteplanners, Nodemap: [www.wandelknooppunt.be/nl/blog](#) en [www.vlaanderen-fietsland.be/nl/blog](#)
- Bezoekersbarometer, Toerisme Vlaanderen: [Bezoekersbarometer | Toerisme Vlaanderen](#)
- [Monitoring Sentiment for Domestic and Intra-European Travel - Wave 11 - ETC Corporate - ETC Corporate \(etc-corporate.org\)](#)
- MICE-onderzoek, Toerisme Vlaanderen, vzw Kunststeden Vlaanderen en VisitBrussels: bevragingronde 1 (2020), bevragingronde 2 (2021) en bevragingronde 3 (2022).
- Tourism Economics (2021) - The Impact of Coronavirus on Europe's Convention Sector.

COLOFON

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Peter De Wilde, Toerisme Vlaanderen,
Grasmarkt 61, 1000 Brussel

WETTELIJK DEPOT

D/2022/5635/21/1

CONTACT

kennisbeheer@toerismevlaanderen.be

MEER INFORMATIE

www.toerismevlaanderen.be

COPYRIGHTS

iStock, Martimax Professional Photography,
visit.brussels

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de uitdrukkelijk bij wet bepaalde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden veeelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, op welk wijze ook, zonder de voorafgaande en schriftelijke toestemming van de uitgever.



TOERISMEVLAANDEREN